

WERKGROEP
MIDDELNEDERLANDSE
ARTESLITERATUUR

W-MAIL

INHOUD

BERICHTEN VAN BESTUUR EN REDACTIE	2
Bestuur van WEMAL weer voltallig	
Redactie van <i>W-mail</i> weer voltallig	
Repertorium van Ria Jansen-Sieben	
Afronding van het Bartholomeusproject / Studiedag	
M OF N?	5
Enkele problemen in <i>Van den proprieteyten der dinghen</i> opgelost	
<i>Willem van Bentum</i>	
VROUWENGEHEIMEN ONTRAFELD?	18
Verslag van een doctoraalscriptie	
<i>Bineke Glas</i>	
RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENSIES	26
<i>Erwin Huizenga</i>	

BERICHTEN VAN BESTUUR EN REDACTIE

BESTUUR VAN WEMAL WEER VOLTALLIG

Beste WEMAL-leden,

In 2001 ben ik aan de Rijksuniversiteit Groningen afgestudeerd op het handschrift 'Muysen 5'. Kort gezegd is dit het huishoudboekje van de cisterciënzer nonnen uit Mui-zen, vlak bij Mechelen. Het bevat informatie over eetgewoonten, textielbewerking, intredende nonnen, betalingen en beloningen, munten, maten en gewichten.

Hans van Dijk was mijn begeleider en hij maakte het tot zijn missie alle afstuderenden in het Middelnederlands lid te maken van WEMAL. Daar ben ik hem nog steeds dankbaar voor, want dat lidmaatschap stelde mij in staat op een wel heel makkelijke manier op de hoogte te blijven.

Na mijn studie heb ik voor de klas gestaan op een middelbare school en trainingen gegeven in het bedrijfsleven. Op 1 december begin ik met mijn nieuwe baan op de Hogeschool van Amsterdam bij de afdeling Instroom-Doorstroom.

De binding met de artesliteratuur bleef via *W-mail* en doordat ik met veel plezier heb meegewerkt aan het Bartholomeusproject. Ik ben blij dat ik de binding kan voortzetten door mijn nieuwe taak als secretaris. Ik zie erg uit naar de volgende studiedag en hoop velen van jullie dan te ontmoeten.

Moniek Vis

REDACTIE VAN W-MAIL WEER VOLTALLIG

Met ingang van dit nummer maak ik deel uit van de redactie van *W-mail*, en graag maak ik van deze gelegenheid gebruik om de WEMAL-leden te vertellen wat ik tot nu toe zoal heb gedaan.

In 2006 ben ik afgestudeerd in de Nederlandse taal en cultuur aan de Universiteit Utrecht, met als specialisatie Historische Letterkunde. Tijdens mijn studie heb ik, samen met Bineke Glas en onder de bevoegen begeleiding van Orlanda Lie met veel plezier gewerkt aan een bloemlezing van het *Boec van Sidrac*, die in de *Ruygh-bewerp* reeks is verschenen. In mijn doctoraalscriptie heb ik, onder begeleiding van Bart Besamusca, onderzoek gedaan naar de literaire beschrijvingen van non-verbale communicatie-uitingen in een aantal Middelnederlandse verhalende teksten. Na mijn studie heb ik me onder meer bezig gehouden met de functie van epilogen in Artur-literatuur vanuit Europees perspectief. Omdat ik ook de artesliteratuur een warm hart toedraag, sloot ik me aan bij WEMAL en werkte als transcribent mee aan de digitale editie van de *Bartholomeus*-encyclopedie.

In het dagelijks leven verdien ik mijn brood als administrateur en projectmanager voor diverse opdrachtgevers.

Sacha Voogd

REPERTORIUM VAN RIA JANSEN-SIEBEN

“Et sic non est finis” kopte Ria Jansen-Sieben in grote letters op het einde van haar laatste aanvullingen op het *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur* in de vorige *W-mail*. Dat maakt ons natuurlijk erg nieuwsgierig wat hier nog achteraan komt. In de wandelgangen wordt gesproken over een mogelijke digitalisering van het *Repertorium*, wat in verband met de nooit aflatende aanvullingen een mooie zaak zou zijn! We houden jullie op de hoogte.

AFRONDING VAN HET BARTHOLOMEUSPROJECT / STUDIEDAG

Bij het verschijnen van deze *W-mail* is het Bartholomeusproject nagenoeg afgerond. De laatste probleemgevallen zijn voorgelegd aan de classicus Willem van Bentum, die elders in deze *W-mail* verslag doet van zijn bevindingen. Ria Jansen-Sieben heeft haar grammaticale licht doen schijnen over het dilemma zetfout/variant en bovendien heeft zij een bijzonder uitgebreide steekproef uitgevoerd op de transcriptie, waar zij naar eigen zeggen met de stofkam overheen is gegaan. Tot onze opluchting trof ze daarbij erg weinig fouten aan, zodat we de editie met vertrouwen tegemoet zien. Ook enkele transcribenten van het eerste uur voerden wat kleinere steekproeven uit met eenzelfde resultaat. Een laatste schone taak was weggelegd voor de coördinator: meedenken met het Huygens Instituut over de opmaak van de webeditie, de benodigde codes daarvoor toevoegen aan het annotatie-apparaat, en de programmeurs van feedback voorzien door het controleren en testen van de editie.

De programmeurs van het HI hebben nu ook de laatste technische problemen opgelost, en op het moment dat je dit leest, is onze editie van *Van den proprieteyten der dinghen* al met stille trom verschenen op <http://bartholomeusengelsman.huygens.knaw.nl>. Om de feiten nog eens op een rijtje te zetten: het betreft een diplomatische editie van de Middelnederlandse vertaling (1485) van de 13de-eeuwse encyclopedie *De proprietatibus rerum* van Bartholomaeus Anglicus, bezorgd door WEMAL, in samenwerking met het Huygens Instituut KNAW, de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (dbnl) en het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL). De tekst van de editie zal over enkele maanden eveneens verschijnen op de website van de dbnl en bij het INL. Tegen die tijd zal er meer aandacht aan de editie worden besteed.

Dit zal onder andere gebeuren op een studiedag van WEMAL, die we in de vorige *W-mail* al aankondigden voor dit jaareinde, in de veronderstelling dat alle betrokken instituten de editie rond deze tijd met een aangepaste vormgeving en functionaliteit op hun eigen website zouden kunnen publiceren. Welnu ..... dat is niet gelukt! Daarom wordt de studiedag uitgesteld tot het voorjaar van 2010 en naast de feestelijke doop van ‘Bartholomeus’ hopen we dan ook met concrete voorstellen te komen voor een vervolgproject. De volgende *W-mail* zal dus wat eerder verschijnen dan gebruikelijk, zodat iedereen tijdig op de hoogte is van datum en programma van de studiedag. Maar bezoek voor die tijd vooral eens de bovengenoemde website om te zien waar al onze inspanningen toe geleid hebben!

Noor Versélewel de Witt Hamer (dagelijks coördinator)

S

**ET BESTUUR EN DE
REDACTIE WENSEN
ALLE LEDEN VAN
WEMAL**

**FIJNE FEESTDAGEN
TOE EN EEN VOORSPOEDIG
JAAR IN 2010!**

ENKELE PROBLEMEN IN *VAN DEN PROPRIETeyTEN DER DINGHEN* OPGELOST

Op de valreep van het Bartholomeusproject riep ik de hulp in van Willem van Bentum, die als classicus de gelederen van WEMAL komt versterken. Zijn naspeuringen naar een aantal probleemgevallen zijn een onderdeel van het editieproces, maar speelden zich volledig achter de schermen af en de resultaten zijn stilzwijgend in de editie verwerkt. Een opgelost probleem is immers geen probleem meer. Ik vroeg Willem om in W-mail verslag te doen van zijn bevindingen, enerzijds om geen informatie verloren te laten gaan, anderzijds ter illustratie van onze werkwijze omtrent probleemgevallen. Hierbij teken ik aan, dat wij voor deze diplomatische editie van de Middelnederlandse vertaling van de encyclopedie van Bartholomaeus Anglicus geen structurele vergelijking met het Latijn gemaakt hebben, omdat er nog geen integrale kritische editie van het Latijnse werk is en omdat we niet weten welke legger de vertaler gebruikt heeft. Als classicus heeft Willem van Bentum vele wegen bewandeld om tot de oplossing van diverse probleemgevallen te komen, en 'en passant' ontdekte hij nog veel meer. Via dit verslag volgen wij hem op deze queeste.

Noor Versélewel de Witt Hamer

INTRODUCTIE

Toen de transcriptie van *Van den proprieteyten der dinghen* achter de rug was, waren er nog een paar probleempjes over, waar ik mij op mocht uitleven. Het ging er bijna altijd om hoe een afkorting opgelost moest worden. Dat kwam er in feite op neer dat ik bereedeneerd een keuze mocht doen tussen een *m* en een *n*, want daar kan een beetje kennis van het Latijn en Grieks bij helpen. Dat ziet eruit als een ondankbaar karweitje. Toch kwam ik op mijn slingertocht door de incunabel van Bellaert aardige dingen tegen, die tot wat uitgebreider onderzoek inspireerden. Ik zal er enkele bespreken.

QU(A)E OF -QUE? EN ANDERE PROBLEMEN MET HET LATIJN

Het eerste verzoek gold de controle van langere Latijnse citaten, soms met gerichte vragen. Uit een tweetal voorbeelden blijkt hier, waartoe zo'n controle kan leiden. Zo wordt in het capitel over Anglia een gedicht in het Latijn geciteerd (259vb34-40)¹:

'Anglia terra ferax et fertilis angulus orbis:
Insula prediues que tota vix orbe
Nam eius totus indiget orbis ope
Anglia plena locis gens libera apta vocari
Libera gens cui libera mens et libera lingua
Sed lingua melior liberior que manus'.

De anonieme dichter van de eerste vier regels had de beginwoorden *Anglia terra ferax* ontleend aan een lofdicht op Engeland van Hildebert van Lavardin. Vervolgens had Bartholomaeus Anglicus zelf in *De proprietatibus rerum* een keuze gemaakt van enkele regels uit twee verschillende gedichten van deze dichter². De vertaler heeft dit gedicht overgeleverd in een vorm die iets afwijkt van de oorspronkelijke verzen en in de druk worden de Latijnse dichtregels gevolgd door de Nederlandse vertaling (259vb40-260ra09). Hier zien we de vertaler dus direct aan het werk.

Bij het overschrijven van het Latijn ging al het een en ander fout. De druk van Bel-laert heeft: 'Anglia plena locis gens libera apta vocari'. Dit is vertaald als: 'Engelant is vol van staden ende een vry volc geheten ende bequaem'. De oorspronkelijke dichtregel was bekend en veel geciteerd: 'Anglia plena iocis gens libera apta iocari'³. Engeland (is) vol grappen, een vrij volk, dat geneigd is tot het maken van grappen. Bij *iocus* overigens moet niet alleen aan humor gedacht worden. John Trevisa, de veertiende-eeuwse vertaler van *De proprietatibus rerum*, vertaalt het vers terecht met: 'Inglonde is full of myrthe and of game and men ofte tymes able to myrthe and to game'⁴. De Nederlandse vertaler (of een kopiist voor hem) heeft twee keer de *i* verkeerd gelezen.

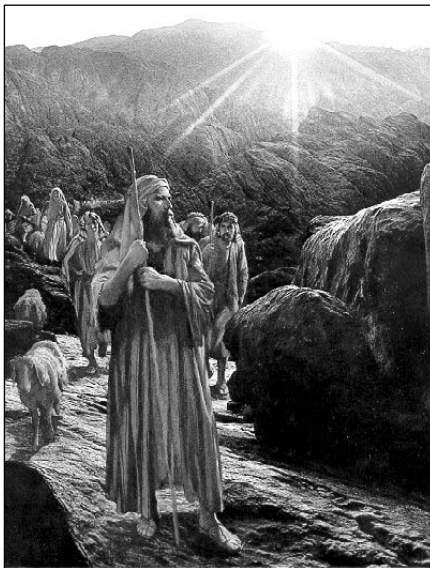
Bij de overlevering zijn bovendien de volgende verzen, die geschreven waren in dactylische disticha, metrisch in het ongerede geraakt: 'Insula prediues que tota vix orbe // Nam eius totus indiget orbis ope'. Omdat in het eerste gedeelte het werkwoord is weggevallen, is het vers niet langer een dactylische hexameter. Het Latijn is niet goed meer te begrijpen. De vertaler wist zich met *tota vix* geen raad; *tota* kan niet horen bij *orbe*, dat immers een mannelijk woord is, en het woordje *vix* (nauwelijks) maakt dat er het tegenovergestelde komt te staan van wat de bedoeling is. Het blijft dan ook onvertaald. Dit is het resultaat: 'Ende is een eylant dat rijcker is dan ander landen (*insula prediues*) die in der werelt syn (*que orbe*) ende alle die werelt behoeft sijne hulpen'. Dit stond er in het oorspronkelijke Latijn: 'Insula predives que toto vix eget orbe // Et cuius totus indiget orbis ope': Een zeer rijk eiland, dat de hele wereld niet nodig heeft, En wiens rijkdom de hele wereld nodig heeft.

Ook is nog het woord *ferax* ten onrechte vertaald met eendrachtig in plaats van met productief. Het laatste vers is eveneens verkeerd vertaald: 'Sed lingua melior liberior que manus': 'maer de tonge is beter ende die hant is vryer'. De vertaler heeft niet gezien dat in deze dactylische pentameter de *a* van *lingua* lang is en daarom de ablativus-vorm representeert. De vertaling moet dus zijn: maar beter en vrijer dan de tong is de hand. Van Latijnse poëzie lijkt de vertaler niet zo veel verstand te hebben. Echter, ik hoefde alleen maar te zeggen of het *liberior que* of *liberiorque* moest zijn. Het zit zo: omdat *que* hier metrisch kort is, is dit niet het betreffelijke voornaamwoord *qu(a)e*, maar het enclitische voegwoord *-que*. De vertaler heeft *-que* dus wel juist vertaald, maar de zetter had dit woordje aan het voorafgaande woord moeten plakken.

Het tweede voorbeeld betreft een wat langer Latijns proza-citaat, waarin de vertaler zich blijkbaar ook geen raad wist met een passage over het Britse eiland Tanatos, nu Thanet geheten. Hij laat in elk geval het citaat van Isidorus onvertaald in de tekst staan: 'het is gehieten thanathos vanden doot der serpentes Quos dum ipsa nesciat asportata inde terra quoquo gentium vecta fuerit fruges illorum perimit vt dicit ysidorus libro xv.' (282va20-23). Bij Isidorus (XIV 6, 3) staat bijna precies hetzelfde: 'Dicta autem Tanatos a morte serpentum, quos dum ipsa nesciat, asportata inde terra quoquo gentium vecta sit, an-

gues ilico perimit⁵: Het wordt namelijk Tanatos genoemd vanwege de dood van slangen; terwijl het eiland zelf die dieren niet kent, doet de aarde die van dat eiland aangevoerd wordt, waarheen ter wereld het ook maar gebracht is, de slangen ter plekke sterven. Deze kronkelige zin was de vertaler blijkbaar te veel, te meer daar hij *fruges illorum* (de veldvruchten daarvan) voor zich had in plaats van de correcte tekst *angues ilico*. Ook Trevisa kon de zin niet aan: 'yif serpentes ben ybrought thider oute of othere londes they deye anone' (814).

De controle van de oplossing van de auteursnaam 'Adamancius' (was dit wel de juiste bron?) leverde een fraaie corruptie op. Heel intrigerend is namelijk wat de vertaler beweert over het gebergte van Efraim: 'inden seluen berch leyde iosue die cultren ende die materasthen van steen of van leyen daer hi die kinder van ysrahel inder woestinen mede besneet. als Adamancius seit ouer iosue capitulo xx.' (250ra19-22). Deze passage wordt geciteerd in het MNW onder het lemma 'cultce', waaraan wordt toegevoegd dat uit het woord 'matherasten', dat alleen maar matrassen kan betekenen, blijkt dat de vertaler beide woorden verkeerd heeft opgevat en 'cultren' gebruikt in de betekenis van kussens (zie MNW 3, 2203 aant. 1). In het Latijn staat: 'in eodem autem monte reposuit Josue cultros seu macheras petrinas': in hetzelfde gebergte verborg Josua de messen of dolken van steen.

Jozua trekt met het volk Israel door het gebergte van Efraim. Bron: <http://www.spanvis.nl/jaartallen1/index.htm>

Mogelijk leidde het woord *reposuit* associatief tot deze vertaling. Reposeren betekent in het Middelnederlands immers uitrusten. Het moet ook moeilijk geweest zijn om je voor te stellen dat er stenen messen konden bestaan, voordat werd ontdekt dat er een stenen tijdperk is geweest. Maar de gedegen bijbelkenner wist wel beter: zie Exodus 4, 25 en Josua 5, 2. Een zeer gedegen bijbelkenner was Origenes, die de bijnaam Adamantius kreeg: de ontembare. Van hem is in de Latijnse vertaling van Rufinus een preek overgelerfd die de bovengenoemde stenen allegorisch bespreekt⁶. Deze 26ste preek gaat over een tekst die in de Vulgaat niet voorkomt, maar uit de Septuaginta gehaald is (Josua 21, 42b-d): 'De kinderen van Israel [...] gaven hem de stad waar hij om gevraagd had: zij gaven hem Thamnasachar in het gebergte Efraim; en Josua bouwde de stad en woonde daarin. En Josua nam de messen van steen, waarmee hij de kinderen van Israel die onderweg in de woestijn geboren waren, besneden had, en borg ze in Thamnasachar.' Ik kan niet nalaten te vermelden, dat dit besnijden plaats vond bij de Voorhuidenheuvel (zie de Nieuwe Bijbelvertaling).

Een specifieke vraag gold het natrekken van een raadselachtig woord, dat resulteerde in het ontrafelen van een corrupte passage. Sephora, een gebergte dat in de bijbel alleen maar in de volkenlijst van Genesis (10, 30) wordt genoemd, heeft een eigen capitel gekregen. Hierin staat het afgebroken woord 'hyer-cora' (253rb36-37). De vraag was of hier sprake is van een naam ('hyercora') of van twee woorden ('hyer cora') met een uitvullingstek op regeleinde. Het hele capitel gaat zo: 'Sephora is een berch van orienten in iudeen als ieronimus seit biden welken woenden lethans sonen ende hembres kinder of sonen die welke iosephus cofte daer na binnen drie iaren quam hyercora tot een stede die classes salomonis hiet mit veel maersserien van desen lande bider zee daer plaghen si gout ende siluer gulden laken ende andre laken ende tanden vanden olifant te brengen alst openbaert iij. regum x. capitulo' (253rb32-253va02).

Er is hier veel misgegaan en vooral het onderstreepte gedeelte is moeilijk te duiden. Hier volgt daarom eerst de Latijnse tekst zoals hij gedrukt is door Koberger: 'Sephara mons est orientis in India ut dicit Hieronimus, iuxta quem habitaverunt filii Yethan filii Hembre quos Iosephus dicit venisse deinde in Sephora ad quem locum classes Salomonis cum quibusdam commerciis infra tres annos venire consueverunt. Hec est Tharsis terra et portus maris unde servi Salomonis aurum et argentum simias et pavones et dentes elephantinos detulerunt': Sephara is een berg van het oosten in India, waarbij de zonen van Yethan, Hembres zonen, woonden, die zoals Iosephus zegt, vandaar naar Sephora kwamen, de plaats waarheen de vloeten van Salomo met sommige handelswaren binnen drie jaren plachten te komen. Dit is het land van Tharsis en de haven waarvandaan de dienaren van Salomo goud en zilver, apen en pauwen en olifantstanden haalden.

Maar nu de Middelnederlandse vertaling. Dat de vertaler 'iudeen' noteerde is goed te begrijpen vanuit de handschriftelijke traditie. En heeft hij niet gezien dat *filii Hembre* een bijstelling is bij *filii Yethan*? De infinitivus *venisse* (van *venire*: komen) vertaalt hij alsof er het zelden gebruikte *venisse* (van *venire*: verkocht worden) stond. In het volgende zinsfragment voert hij het onvindbare 'hyercora' op als onderwerp. Wat hij 'hyercora' op als een persoonsnaam? En *classes Salomonis* beschouwt hij blijkbaar als een plaatsnaam. Vervolgens vertaalt hij *venire* ten onrechte als hoofdwerkwoord ('quam hyercora'), waarna *detulerunt* afhangt van *consueverunt* in de vertaling. Zo'n opeenhoping van vertaalfouten is onwaarschijnlijk en roept het vermoeden op dat deze passage in de legger van de vertaler al corrupt was.

Maar wat is toch dat 'hyercora'? Verrassend genoeg heeft de vertaling van Trevisa ook 'Hiercora', waarbij Seymour aantekent dat er Sephara mee bedoeld wordt (p. 156, 712). Trevisa's tekst luidt: 'Sephara is a mounte of the eeste in the Iewerye (Jewry=Judea), as Ierom seith. Nyghe therto woneden the children of Iothan the sone of Hebre. Iosephus seith that they come oute of Hiercora, to the whiche place Salomons shippe come with merchaundisez and chaffare comuneliche in thre yere.' Is het dan niet mogelijk dat 'Hiercora' juist een goede lezing is?

Er blijft niets anders over dan te kijken wat Hieronymus zegt. In zijn vertaling van Eusebius' *Onomasticon* staat dit: 'Sofera mons orientis in India, iuxta quem habitaverant filii Iectan filii Eber, quos Iosephus refert a Cofene flumine et Indiae regionibus usque ad id locorum pervenisse, ubi appellatur regio Ieria, sed classis Salomonis per triennium hinc quaedam commercia deportabant'⁷: Sofera is een berg van het oosten in India, waarbij de zonen van Iectan, Ebers zonen, woonden, die zoals Josephus zegt, van de rivier de Cofene en de streken van India waren gekomen naar die plaats waar de streek Ieria wordt

genoemd, maar de vloot van Salomo bracht daarvandaan in drie jaren bepaalde koopwaren.

Allereerst is hier inderdaad dus geen sprake van Judea, maar van India en achter 'Hiercora' zit waarschijnlijk het hier genoemde 'leria', wat nog geenszins verklaart hoe dat in verbasterde vorm in de leggers van de Nederlandse en Engelse vertaler terecht kwam. Om terug te komen op de kernvraag: in de *Proprieteiten* mag het afgebroken 'hyer-cora' als één woord worden opgevat.

Ik kan niet nalaten hier een zijweggetje in te slaan. Wie haast heeft, kan rechtstreeks doorgaan naar het volgende hoofdstukje. Hoe komt het dat in deze passage zulke verschillende gegevens van de volkenlijst van Genesis 10 en Salomo's rijkdom aan elkaar gekoppeld worden? Wel, één van de zonen van Jectan heette Ophir en van Ophir kwam ook het goud van Salomo. Verder werd in de Septuaginta dat Ophir Sopheira genoemd, terwijl het hier gaat om de berg Sophera. Tenslotte is het denkbaar dat Josephus, die stevig in de Joodse traditie stond, *Eber* etymologisch in verband bracht met *abar* (overtrekken), in het Grieks *peran*. Zo wordt Abram, de Hebreëer, de man van de overzijde, in de Septuaginta *peratès* genoemd. Laat er nu in de Griekse tekst van de Septuaginta in verband met Salomo's rijkdom staan dat de koningen *tou peran* (van de overzijde) daaraan hun steentje bijdroegen (3 Reg. 10, 15). Dit *peran* gaat terug op het Hebreeuwse *eber*. Sla je evenwel de Vulgaat op, dan staat daar *reges Arabum* (koningen van de Arabieren), en dat gaat weer terug op een andere tekstoverlevering, namelijk *ereb*.⁸

M OF N? IN DUBIO OVER DE TILDE

De meeste probleemgevallen betroffen namen waarvan uitgezocht moest worden of de tilde een *n* of een *m* representeerde. In 254va37 bijvoorbeeld, waar de locatie van de berg Thabor besproken wordt, moeten de naburige plaatsen 'sabulon' en 'neptulim' zijn. Zo komt het onder andere voor in het *Luikse leven van Jezus* (XXXV) en *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele* van Ambrosius Zeebout (II 43), maar dan met de variant 'neptalim'.

Hoe moet 'stipe_se'⁹ opgelost worden in de beschrijving van Numidië? Daar staat: 'ende heeft inden opganc die eynden numdies ende van noerden strecket inder zee ende siet sardinam an ende van westen mauritaneam stipense ende van zuden tvolc van etiopien' (274va10-14). Isidorus (XIV 5, 9) heeft dit: 'habens ab ortu Syrtes minores, a septentrione mare quod intendit Sardiniam, ab occasu Mauretiam Sitifensem, a meridie Aethiopum gentes': terwijl het in het oosten de Kleine Syrten heeft, in het noorden de zee die zich uitstrekt tot Sardinië, in het westen Mauritanië Sitifensis, in het zuiden de stammen van de Ethiopiërs. Het woord 'stipense' is dus ontstaan uit *sitifensem*. Uit de woorden 'eynden numdies' (grenzen van Numidië) blijkt dat de vertaler hier *fines minores* voor zich had, een lezing die makkelijk heeft kunnen ontstaan uit *syrtes minores*. Ook Trevisa heeft dit: 'the place that is ycleped fines minores in the eest syde' (786). Hij wist zich er kennelijk geen raad mee en liet het staan.

Het woord 'bo_kum' (385rb19) kan aangevuld worden tot 'bonkum'. Dit dier is te identificeren met de *bonasus* van Plinius (VIII 16, 40) en de *bonnacon* van de bestiaría, op grond van overeenkomsten in de beschrijving. Ik kan niet nalaten daaruit een detail te lichten. De bonkum heeft namelijk een interessant afweermechanisme: 'als hi gheiaecht wert so vliet hi ende rust ende als hy vercrant wort al vechtende so werpt hi sinen drec

vier passen verre ende dat doet hi als hi anxt heeft voer die honden als si hem te na comen ende dan so bliuen die honden staen ruken ouer den drec' (385va04-07). Volgens Plinius heeft dat heftige gevolgen: 'feram quae bonasus vocetur equina iuba, cetera tauro similem, cornibus ita in se flexis ut non sint utilia pugnae; quapropter fuga sibi auxiliari reddentem in ea fimum interdum et trium iugerum longitudine, cuius contactus sequentes ut ignis aliquis amburat'¹⁰: een wild dier dat bonasus wordt genoemd, met de manen van een paard, voor het overige lijkend op een stier, met hoorns die zo naar elkaar gebogen zijn, dat ze niet nuttig zijn om te vechten; daarom redt hij zich door te vluchten, terwijl hij intussen mest produceert, soms zelfs over een afstand van drie morgen; de aanraking daarvan verschroeit de achtervolgers als een soort vuur. Ook Van Maerlant kent het dier en zijn kwalijke eigenschap: 'Bonacus es .i. dier // dat heuet thouet naden stier // dat lijf entie manen mede // recht nader parde zede // horne met so menghen keere // sine moghen wenden [sic] nemmermere // alsment wil iaghen int strec // werptet na hem sinen drec // dart henen loepet verre seere // ende wien soet gheraket mere // dien maketet dat lijf verbolghen // dus ureken hem die em uolghen'¹¹. Het valt op dat de beschrijving van Van Maerlant heel dicht bij de tekst van Plinius staat. Bartholomaeus volgt duidelijk een andere traditie.

Een vluchtende bonkum verdedigt zich tegen een jager (Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, fol. 10r).

In 334vb09 is 'steracon' de juiste vorm. Van deze plant wordt gezegd: 'mitter wortelen ende mitten bladeren ghenesen si theylilighe [sic] vier'. De naam komt van *taraxacon* of *taraxacum*, de paardenbloem, papencruut, ook wel kankerbloem genoemd. 'Theylilghe vier' heet ook wel *ignis sacer*, *ignis infernalis* of sint-antoniusvuur. Het sint-antoniusvuur heeft vele verschijningsvormen en namen. Zo wordt het 'herisipila' genoemd in 152ra09. Deze ziekte, die veroorzaakt werd door moederkoren, wordt door Bartholomaeus toegeschreven aan een teveel aan gal.

Ook door gal wordt de vreselijke ziekte veroorzaakt die besproken staat in 152ra11-14: 'het wort oec een aposteme van puere colera ende vret dat lit daer hi in is | ende hiet vanden meysters hesperustiemenus dat is hem seluen knaghende'. Hier was de vraag of 'hesperustiemenus' wellicht uit twee woorden bestaat en dan los geschreven zou moe-

ten worden. Dit woord komt ook voor in het *Vokabular* van Johannes Harghe en wordt gelijk gesteld met 'Cranchheit der hande', *cirogra* en *podagel*¹². Ook in het *Novum glossarium* van Dieffenbach wordt 'hesperustiomenus' *pestis manuum* genoemd. In *Van den proprieteyten der dinghen* is veeleer weer sprake van hetzelfde sint-antoniussvuur. De omschrijving 'hem seluen knaghende' is de vertaling van *estiomenus* of *exedens*: wegvretend. Het woord komt uit het Grieks van *herpes esthiomenos*, door Hippocrates reeds vermeld in zijn *Aphorismi* 5, 22. Conclusie: in de *Proprieteyten* moeten we het als één (verbasterd) woord zien.

Een aantal keren wordt in de druk een tilde geplaatst om een *n* of *m* te suggereren, waar het evenwel niet gebruikelijk is, zoals op het woord 'ha_stuer' (260vb04): 'als ysidorus seyt libro xv. waer af dat si hanstuer genoemd sijn die by den ryuier astorom wonen'. Maar Isidorus geeft een etymologisch verband dat logischer is (IX 2, 112): 'Astures gens Hispaniae, vocati eo, quod circa Asturam flumen [...] inhabitent': De Astures zijn een volk in Spanje, genoemd naar het feit dat zij om de rivier de Astura [...] wonen. Hier leidt de mogelijkheid van een genasaliseerde *a* tot een opgelost 'hanstuer'. De tilde hoort eigenlijk ook niet thuis op 'he_bres' in 'lethans sonen ende hembres kinder' (253rb34-35). Zie Genesis 10, 25: 'Natique sunt Heber filii duo'¹³. Het gaat hier over de afstammelingen van Eber en zijn zoon Jectan. De druk van Koberger heeft echter wel een *m*: 'filii Hembre', dus is de afkorting naar analogie opgelost.

Namen zijn altijd lastig, vooral onbekende. De namen in de passage over

Detail van het vorige schilderij. Zo'n losse voet komt ook voor in het centrum van Bosch' 'Verzoeking van de heilige Antonius' in Lissabon.

Het heilige vuur kon tot gevolg hebben dat ledematen afstierven. Hier staat de heilige Bavo Bosch afgebeeld met een bedelaar die zijn geamputeerde voet op een keurige witte doek voor zich heeft liggen. De afbeelding staat op de gesloten rechtervleugel van 'Het laatste oordeel' van Hieronymus Bosch, dat zich in Wenen bevindt.

Sicyon, zoals 'sico_rorum', zijn behoorlijk verfromfaaid overgekomen: 'SCicionia is van ouds geheiten vanden coninc sydon vanden welken dat rijk der siconrorum gheseit is' (281va04-06). Isidorus (XIV 4,15) heeft eenvoudigweg: 'Sicyonia a Sicyone rege a quo et regnum Sicyoniorum est dictum': Sicyon is genoemd naar koning Sicyon naar wie ook het koninkrijk van de Sicyoniërs is genoemd. En wat de vertaler in gedachte had bij de naam 'a_nathe_' (254rb15), in het 'capitel vanden berch van sophin', is moeilijk te beslissen. Het gaat hier over de geboorteplaats van Samuel. Dat was volgens de Vulgaat Ramathaimsophim (1 Reg. 1, 1) of Ramatha (1 Reg. 7, 17). In de druk van Koberger wordt de plaats 'armachen' genoemd, een naam die ook bij Trevisa staat en die door kopiërfouten verbasterd kan zijn tot 'annathen'. De vertaler noemt in het capitel over Efraim de geboorteplaats van Samuel wel correct Ramatha (250ra36).

Hoe moet in 263vb12-13 'no_tata' aangevuld worden? De hele passage is moeilijk te begrijpen. Het gaat over Campanië, 'wes hoefstat wilneer capua was ende was verderft van siluiou den coninc van albanen'. Dit is nog duidelijk, hoewel de informatie fout is. Silvius heeft Capua niet verwoest, maar juist gesticht. Dan wordt het onbegrijpelijk: 'Ende thoeft vanden steden van campanien is in drien groten steden ghedeilt als in romen kartagen *nomtata* van welken die prouincie van ytalien onderwijlen campanien genoemd was'. Wanneer de Latijnse tekst van Bartholomaeus hiernaast wordt gelegd, wordt duidelijk wat er is misgegaan: 'cuius metropolis quondam fuit Capua, a Silvio rege Albanorum extracta [...] Unde et caput est urbium Campanie, inter tres maximas civitates, Romam et Cartaginem nominata, ex qua aliquando provincia Ytalie Campania fuerat nominata': daarvan was de hoofdstad vroeger Capua, dat opgebouwd was door Sylvius, koning van de Albanen [...] Daarom werd ook de hoofdstad van Campanië genoemd bij de drie grootste steden, Rome en Karthago; daarnaar was eens een provincie van Italië Campanië genoemd. De vertaler heeft in zijn legger rampzalig genoeg in plaats van *extracta* (opgebouwd) *destructa* (verwoest) gelezen, waardoor het vervolg voor hem onbegrijpelijk werd. Hij had de namen nodig van drie grote steden en er staan er maar twee. Capua kon daar niet bij horen, want hij had net geschreven dat die stad verwoest was. Dus werd de derde grote stad naast Rome en Carthago het verbasterde '*nomtata*'. De gedachte dringt zich op dat de vertaler hier letterlijk heeft laten staan wat hij niet begreep.

In de beschrijving van Sclavia komt net zo'n onbegrijpelijke passage voor: 'int meeste deel sijn alle dese romen vrende artensi wtgenomen die ruusseneers' (280rb14-15). Wanneer dit gelegd wordt naast de originele tekst van Bartholomaeus, is het probleem meteen opgelost: 'Omnes etiam isti pro maiore parte in coma sunt attonsi, exceptis Ruthenis': Al deze (volken) zijn ook voor het merendeel wat het haar betreft kort geschoren, behalve de Rutheni. In handschrift is het verschil tussen *roma* en *coma* vaak nauwelijks te zien. En als dan ook *attonsi* wat onduidelijk in de legger staat .... Ook Trevisa had moeite om dezelfde woorden *in coma attonsi* te ontcijferen: 'Alle these naciouns for the more dele ben [acountes] in Boemia, outtake the Rutheners' (806). Dit *in coma attonsi* was al eerder voorgekomen in het capitel over Frysia: 'alle die mannen sijn ghemeynliken bescoren inden necke ende sy hebben ronde cranssen' (267va29-31). Bij Bartholomaeus is dat: 'viri fere omnes in coma circulariter sunt attonsi': de mannen zijn bijna allemaal wat het haar betreft rondom kort geschoren. In de Nederlandse vertaling wordt op deze plaats de bron die Bartholomaeus aangeeft niet genoemd. Het is de verder onbekende Erodatus, die in het gedeelte *P* tot en met *V* van boek XV wel veertien keer wordt genoemd. In *Van den*

proprieteyten der dinghen heet hij Erodocus. Dat lijkt nog meer op Herodotus. Volgens Seymour (p. 167, 793) zou deze Erodatus ook de bron kunnen zijn van de beschrijving van Frysia. Dit is heel goed mogelijk gezien de overeenkomst in de beschrijvingen van de haardracht. Ook bij 'artensi' laat de vertaler dus letterlijk staan wat hij in het Latijn tegenkomt.

Soms is het nodig om voor een beter begrip de tekst van de autoriteit die Bartholomaeus gebruikt naast de vertaling te leggen. In de passage over de Pentapolis van Afrika komen drie namen voor die niet meteen te traceren zijn: 'ce_tira', 'porus' en 'brenites'. De hele passage (277ra27-31) gaat zo: 'pentapolis in affrica in die prouincie van libia ende also van vijf steden gheuoemt als van bernix centira apolonia porus ende ptolomais vanden coninghen sijn si brenites genoemt'. Isidorus (XIV 5, 5) is glashelder: 'Pentapolis Graeca lingua a quinque urbibus nuncupata: id est Berenice, Ceutria, Apollonia, Ptolomais, Cyrene; ex quibus Ptolomais et Berenice a regibus nominatae sunt': De Pentapolis is in het Grieks naar vijf steden genoemd, namelijk Berenice, Ceutria, Apollonia, Ptolemais en Cyrene; daarvan zijn Ptolemais en Berenice naar koningen genoemd. Het is duidelijk dat 'centira' terug gaat op Ceutria van Isidorus (vandaar de opgeloste *n*). De vertaler heeft de Latijnse tekst verkeerd begrepen. De oorsprong van de fout zit in de vertaling van *a regibus*. Dat vatte hij op als dóór koningen, terwijl er staat dat de steden náár koningen zijn genoemd. Mogelijk ook ging zijn oog (of dat van een voorafgaande kopiist) bij het vertalen van het eerste Ptolemais naar het tweede, waardoor Berenice of wat daar ook stond in de lucht bleef hangen. Nu heten die steden dus 'brenites'. De naam Poro (of Polo) of Porus kwam al bij Bartholomaeus voor in plaats van Cyrene (in de vertaling regel 32 'yrenen' genoemd). Waarom dat zo is, heb ik niet kunnen achterhalen. Er is wel een bewoner van Cyrene geweest die Porus heette en wereldberoemd werd, omdat hij twee keer de races won bij de Olympische spelen van 360 en 355 voor Chr.

In het capitel over Zeugia, de Romeinse provincie Zeugitana, staat ook iets vreemds. De tekst gaat zo: 'Ende is gheleghen tusschen bizancium ende numediam als ysidorus seit libro xv. dese prouinci is van melon vergadert mitter zee siculo als die zelue seyt ende strect totten lande daer die getuli [...] wonen' (285rb31-36). Bij Isidorus (XIV 5, 8) staat: 'inter Byzacium et Numidiam sita a septentrione mari Siculo iuncta et a meridie usque ad Gaetulorum regionem porrecta': tussen Byzacium en Numidië gelegen, in het noorden grenzend aan de zee van Sicilië, in het zuiden zich uitstrekkend tot het land van de Gaetuli. Het is dus een letterlijke vertaling behalve dat er in plaats van *a septentrione* het onbegrijpelijke 'melon' staat. Dat woord

Munt met afbeelding van Berenice II, de vrouw van Ptolemaeus III. Naar haar zijn steden en een sterrenbeeld genoemd. In de Nederlandse taal leeft zij voort in de naam Veronica en de woorden vernis en vernissage.

kan ook voor de vertaler alleen maar meloen betekend hebben. Het is toch vreemd dat een vertaler, aan het einde gekomen van een geografische verhandeling, *a septentrione* niet zou herkennen, hoe het ook afgekort is, zeker als er *a meridie* op volgt. Bijna in elk item over landen waren deze termen voorgekomen. De corruptie moet dus dieper zitten. Mogelijk is een kanttkening die verwees naar het noordelijk gelegen eiland Melita, of zelfs naar Melos, in de tekst geraakt. Heeft de vertaler hier weer hulpeloos een woord dat hij niet begreep, of een corrupte afkorting, letterlijk overgenomen?

Deze opsomming van *n/m*-dilemma's besluit ik met een passage over de berg Pisga: 'Phasga is alte groten berch ende heeft veel zijdel bergen als subalimem ende velu die welc cleyn berghe sijn daer moyses op clam' (250rb03-06). Er moest een oplossing gevonden worden voor 'subalime_'. Eerst dacht ik dat de oorsprong van deze naam te vinden was in het verhaal van Bileam, die met koning Balak in Num. 23, 14 een hoge plek uitzoekt om het volk Israel te vervloeken: 'Cumque duxisset eum in locum sublimem, super verticem montis Phasga, aedificavit Balaam septem aras'. Dit biedt evenwel geen verklaring voor de andere naam, 'velu'. Ook wordt er in de vertaling verwezen naar 'numeri xxvij.' en 'deutronomij ultimo'. Op de betreffende plaatsen worden de Abarim en de Nebo (Num. 27, 12; Deut. 32, 49 en 34, 1) genoemd en inderdaad staat er bij Bartholomaeus dit: 'Phasga mons est maximus continens in se multos particulares montes. Nam in hoc monte sunt Abarim et Nebo que sunt colles super quos ascendit Moyses ut videret terminos terre'. Door kopieerfouten is *sunt Abarim*, ongetwijfeld in afgekorte vorm, niet als zodanig overgeleverd en kan dit verbasterd zijn tot 'subalimem'; de naam van de berg Nebo werd even onherkenbaar verbasterd tot 'velu'. Het is duidelijk dat de vertaler niet de moeite heeft genomen om de betreffende bijbelteksten op te slaan, of terug te kijken naar deze passage, als hij later dit noteert: 'Mebo is een berch int lant van moab int vorste van phasga tegen iericho | van desen berch sach moyses dat lant van beloften' (252rb23-26).

Soortgelijke problemen treffen we ook aan bij andere afkortingen dan die met een tilde. Want hoe moet 'sp_cam' (met doorgehaalde *p*) aangevuld worden? 'Ende daer om die sonen die van dien ionghelinghen ghecomen sijn hieten *sparcam* als ysidorus seyt libro ix.' (272ra11-13). Isidorus vertelt in boek IX 2, 81 een fraai verhaal. De Lacedaemoniers waren eens zo lang in oorlog met de Messeniërs, dat zij zich zorgen begonnen te maken over het voortbestaan van hun volk. Ze zeiden toen dat de meisjes met de thuis gebleven jongens moesten slapen 'sicque ex promiscuo virginum concubitu iuvenes de incertis parentibus nati ex nota materni pudoris Spartani vocati sunt': en zo werden tengevolge van de geslachtsgemeenschap van de meisjes zonder onderscheid de jongens, die de zonen waren van onduidelijke vaders, Spartanen genoemd vanwege de smet op de goede naam van hun moeders. Hoe dan ook, er moet oorspronkelijk *spartani* gestaan hebben, door kopieerfouten verworden tot 'sparcam'.

En wie wordt bedoeld met 'abner_' (met doorgehaalde ronde *r*)? De bewuste passage luidt: 'die valleje van mambra die van ouden tiden beseten is van abnerum ende van escol's vrienden. als staet in genisi' (249rb15-17). In Genesis 14, 13 staat: 'Abram Hebraeo [...] qui habitavit in convalle Mambre Amorrhaei fratris Eschol, et fratris Aner'. De vertaler heeft het Latijn van Bartholomaeus niet helemaal correct weergegeven, net zomin als Trevisa (704). Bartholomaeus heeft: 'que ab antiquo tempore ab amicis Aner et Eschol est possessa': die van oudsher het bezit was van de vrienden Aner en Escol. Het waren namelijk vrienden van Abraham, zoals blijkt uit het vervolg van de bijbeltekst: 'hi enim

pepigerant foedus cum Abram'. Deze broers worden ook nog genoemd in Genesis 14, 24. Verwarring met de bekendere Abner, legeraanvoerder van Saul, ligt voor de hand.

PROBLEMATISCHE NAMEN VAN AUTORITEITEN

De lijst *auctores* (geleerden en filosofen) aan het eind van de encyclopedie bevat ook enige problemen. Op zich is deze lijst geen opsomming van alle werken die Bartholomaeus heeft gebruikt. Belangrijke bronnen als de bijbel en Beda Venerabilis staan er niet bij. Verder komen er nogal wat namen van schrijvers op voor die in het werk nergens worden genoemd of geciteerd, en afgekorte namen van autoriteiten zijn soms verkeerd aangevuld. Seymour (p. 17) noemt de lijst dan ook verdacht, op grond van het feit dat in de oudste handschriften al foutieve toeschrijvingen voorkomen. Dat op de lijst in *Van den proprieteyten der dinghen* (462rb04-462va01) Cicero ook nog een keer voorkomt onder de naam Tullius is te begrijpen, maar waarom wordt Boethius twee keer vermeld? En is het toeval dat hij beide keren in samenhang met Cicero wordt genoemd? Ook de filosoof Origines was in het gedeelte met geleerden ('docteurs') al een keer voorgekomen onder de naam Adamancius.

Omdat de lijst alfabetisch is, vallen de afwijkingen van het alfabet nogal op. Wat doet de naam 'beuer' uit het gelid? En wie wordt ermee aangeduid? Het lijkt mij dat 'beuer' de voorafgaande auteur Petrus nader moet bepalen. Er waren immers vele auteurs met die naam. In de druk van Koberger wordt Petrus nader aangeduid met de afkorting 'sen.'. Afgezien van verwijzingen naar de brieven van de apostel Petrus, komt deze naam in de hele tekst verder niet voor, ondanks het feit dat Bartholomaeus gebruik heeft gemaakt van het werk van Petrus Comestor en vooral van de *Sententiae* van Petrus Lombardus (zie Seymour p. 18). Het is goed mogelijk dat een voorganger van de vertaler hier een verduidelijking nodig achtte en de naam aanvulde tot Petrus 'vener_', namelijk Petrus Venerabilis. Het verkeerd lezen van de afgekorte naam als 'beuer' ligt voor de hand door de vaak grote overeenkomsten in handschrift tussen *v* en *b*, en tussen *n* en *u*. Bovendien is er de veel voorkomende verwisseling van *n* en *u* door de zetter in onze druk.

Ook 'center' valt uit de toon. Als dit 'center' gekoppeld wordt aan de verder niet genoemde en niet getraceerde Simon valt mogelijk te denken dat hier Simeon van Durham de geleerden van Engelse bronnen van Bartholomaeus komt versterken. Hij staat bekend onder de naam Simeon Precentor, de voorzanger, die onder andere een voortzetting heeft gemaakt van de *Historia Ecclesiastica* van Beda. Trevisa (1396) biedt een alternatief: Symon Corniensis. Dit heeft de druk van Koberger ook: Symon Corn_. Dit moet een afkorting zijn van *Cornubiensis*: van Cornwall. Daarmee noemt Trevisa nadrukkelijk een man op uit zijn geboortestreek. Wie deze Symon is, heb ik niet kunnen achterhalen. Ook Simon Tornacensis zou in aanmerking kunnen komen. Hij doceerde aan het begin van de 13de eeuw in Parijs.

Wie met 'paucus parcius' wordt bedoeld, is lastig te achterhalen. Bij Paucus kan gedacht worden aan de door Bartholomaeus niet genoemde, maar wel geciteerde Paulus Diaconus (Seymour p. 170, 821). Ook Plautus zou een kandidaat kunnen zijn. Bij 'parcius' valt te denken aan de dichter Persius, vaak in een adem genoemd met Juvenalis, die ook in de lijst voorkomt. Bij de letter *T* valt 'literli' op. Hier valt te denken aan een verbastering van een afgekort Titus Livius, want deze naam staat inderdaad in de lijst van Koberger. De

lijst in onze druk eindigt met 'ysaac et enororastes magus'. Aan het eind van het alfabet hoort de Z, maar de vertaler of een kopiist voor hem heeft hier een z aangezien voor een afkortingsteken van het woordje *et*. De laatste twee autoriteiten van de opsomming zijn dus Zeno en Zorastes magus, van wie Zeno ook genoemd wordt in de tekst (31rb23).

Bij alle verschillen heeft onze lijst een paar opvallende overeenkomsten met die van Trevisa. Deze heeft Petrus Sener, en Boethius wordt eveneens twee keer genoemd in combinatie met Cicero en Tullius. Verder ligt zijn verbastering 'Litus liber' erg dicht bij ons 'literli' (in de legger lit_ li_?). Op beide lijsten wordt Cipio Africanus bij de C geplaatst, terwijl Bartholomaeus naar de druk van Koberger Scipio bij de S zet, zoals het hoort.

BESLUIT

Op mijn tocht door de vertaling van Bartholomaeus' encyclopedie ben ik afgedwaald naar verre tijden en kwam ik op heel afgelegen plaatsen terecht. Het is verbazingwekkend wat er in dit werk aan kennis opgestapeld ligt, die niet altijd juist is doorgegeven. Het is moeilijk om erachter te komen wat mis is gegaan met de vertaling van een woord of een passage, en waar. Tijdens de overlevering van de tekst kan dat op elk tijdstip en op vele manieren gebeurd zijn. Ik heb in het voorgaande teruggegrepen naar teksten waar *Van den proprieteyten der dinghen* soms heel ver vanaf is komen te staan. Wat zou het mooi zijn, als de tekst die de vertaler voor zich had ernaast gelegd kon worden. Saskia Bogaart heeft aangetoond dat het handschrift in Glasgow, University Library, Ms. Ferguson 234, dat zeer waarschijnlijk uit de Nederlanden afkomstig is, wel nauw verwant is, maar niet de legger kan zijn van de Middelnederlandse vertaling.¹⁴ Een paar keer ben ik de vertaling van John Trevisa op mijn pad tegengekomen. Zou het kunnen zijn dat beide vertalingen (dus hun leggers) meer met elkaar verwant zijn dan het op het eerste gezicht lijkt?

Willem van Bentum, Vlaardingen oktober 2009

ANNOTATIES

¹ Dit gedicht is gepubliceerd door A.B. Scott, 'Some poems attributed to Richard of Cluny'. In: J.J.G. Alexander en M.T. Gibson (ed.), *Medieval Learning and Literature. Essays presented to Richard William Hunt*. Oxford 1976, p. 181-199.

² M.C. Seymour and Colleagues, *Bartholomaeus Anglicus and his Encyclopedia*. London 1992, p. 160, 734.

³ De Latijnse teksten van Bartholomaeus Anglicus' *De proprietatibus rerum* worden geciteerd naar de druk van Anton Koberger, Nuremberg 1492 (digitale editie van de Bibliotheca Complutensis).

⁴ M.C. Seymour e.a., *On the Properties of Things. John Trevisa's translation of Bartholomaeus Anglicus De Proprietatibus Rerum*. Oxford 1975, 734.

⁵ Isidorus wordt geciteerd uit W.M. Lindsay, *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive originum libri XX*. Oxford 1966.

⁶ A. Jaubert, *Origène Homilies sur Josué*. Parijs 1960, p. 490.

⁷ R.S. Notley en Z. Safrai, *Eusebius, Onomasticon. The Placenames of Divine Scripture, including the Latin Edition of Jerome*. Leiden 2005, p. 141.

⁸ Zie voor de verwijzingen naar Josephus' *Antiquitates* I, 148 en VIII, 179 de vertaling van H.St.J. Thackeray in de Loeb Classical Library: Josephus, *Jewish Antiquities*. Londen 1967, dl. 4, p. 72 en dl. 5, p. 667 noot f.

⁹ In dit artikel worden woorden met een nog op te lossen tilde als volgt weergegeven: 'stipe_se'. De onderstreping geeft de plaats aan waar blijkens de tilde boven de voorgaande letter een *n* of *m* aangevuld kan worden. Enkele anderssoortige afkortingen (gespecificeerd in de tekst) worden op dezelfde manier weergegeven.

¹⁰ Plinius wordt geciteerd uit H. Rackham, *Pliny: Natural History*. Vol. III. Londen 1940.

¹¹ Citaat ontleend aan: http://www.dbnl.org/tekst/maer002dern01_01/ (J. van Maerlant, *Der naturen bloeme*, f. 15v, 1186-1197). Deze digitale editie berust op ed. M. Gyseling.

¹² A. Poppenborg, *Das deutsch-lateinische Vokabular des Johannes Harghe in der Handschrift Universitätsbibliothek Basel, Mscr. F IV 9. Edition und Untersuchung einer Vokabularhandschrift des 15. Jahrhunderts*. Digitale editie.

¹³ De Latijnse bijbelcitatien zijn ontleend aan de *Biblia Sacra Vulgatae Editionis Sixti V Pont. Max. jussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita*. Doornik 1881.

¹⁴ Saskia Bogaart, *Geleerde Kennis in de volkstaal. Van den proprieteyten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief*. Hilversum 2004, p. 80-84.

VROUWENGEHEIMEN ONTRAFELD?

VERSLAG VAN EEN DOCTORAALSCRIPTIE

INLEIDING

Het onderwerp voor mijn scriptie, een Middelnederlandse gynaecologische tekst getiteld *Het boek van Albertus over vrouwengeheimen* (in Codex Medicus 798 van de SUB Hamburg), stond centraal in een college van Orlanda Lie en gastdocent Monica Green in het voorjaar van 2007. Na het college en het afsluitend symposium (*Everything you always wanted to know about women*) leverde dit 15^e-eeuwse handschrift nog meer dan voldoende materiaal en vragen op voor een scriptie.

Er waren drie Latijnse bronnen bekend van deze tekst: *De Chirurgia* van Albucasis, *Trotula* en *De Secretis Mulierum* (pseudo-Albertus Magnus). Nu doet zich de unieke situatie voor dat deze Middelnederlandse tekst, die alleen overgeleverd is in de Hamburgse codex, daarin is samengebonden met zowel een afschrift van de *Trotula* als van *De Secretis Mulierum*. Onderzoek naar bronnengebruik overlapt hier dus met onderzoek naar de handschriftelijke context.

De belangrijkste onderzoeksvraag van mijn scriptie werd: wat valt uit de manier waarop de auteur zijn bronnen gebruikte af te leiden over zijn persoon, zijn intentie met deze tekst en zijn beoogde publiek?

1. EDITIE

De eerste stap was het elektronisch beschikbaar maken van de tekst. Er bestond nog geen editie van, slechts een door de deelnemende studenten van het college gezamenlijk gemaakte transcriptie in Word. Dit werk vormde de basis voor een editie in eLaborate. Ik besloot om naast een diplomatische ook een kritische editie en een hertaling te maken. Bij elke pagina dus drie transcriptievlakjes onder elkaar en drie soorten annotaties. Er kwamen drie verantwoordingen (bij elke editie een), een lijst met woorden die niet in

Eerste pagina van de Middelnederlandse tekst *Het boek van Albertus over vrouwengeheimen*, met versierde initiaal.

het MNW voorkomen en een kruidenlijst met in totaal ca. 330 verschillende 'kruiden', die via een link aan de editie gekoppeld zullen worden. Mijn doelstelling om de volledige editie af te ronden vóór het afstuderen bleek onhaalbaar en werd omgebogen tot de eerste 100 pagina's. De laatste 77 pagina's zullen hopelijk in de loop van volgend jaar klaar zijn. Voorlopig bestaat deze editie dus alleen als werkeditie in eLaborate; mijn wens is dat hij in de een of andere vorm voor iedereen beschikbaar komt.

2. PLAATSBEPALING

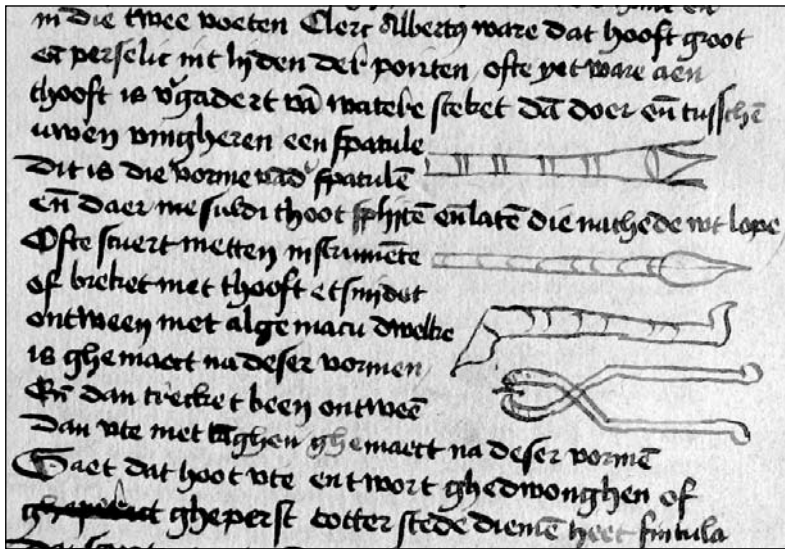
In het *Repertorium* van Ria Jansen-Sieben staat het Middelnederlandse handschrift in de Hamburgse Codex Medicus 798 vermeld als (Pseudo-)Trotula onder het kopje gynaecologie en obstetrie. Het staat daar samen met twee andere Middelnederlandse *Trotula*-bewerkingen; het *Brugse Liber Trotula* (ed. A. Delva, 1983) en de *Kopenhaagse Trotula* (ed. B. Kusche, 1990) (p. 63). Onder de beschrijving van het handschrift zelf staat dat er een editie in voorbereiding is door B. Kusche (p. 343); deze editie is er echter, voor zover ik heb kunnen achterhalen, nooit gekomen.

De *Trotula* is het meest populaire werk over vrouwengeneeskunde van de 12^e tot en met de 15^e eeuw in het Latijnse westen. Het is in ruim 120 handschriften overgeleverd (in allerlei versies) en de volkstalige bewerkingen of vertalingen ervan in ca. 60 handschriften. Omdat er dankzij de inzet van Monica Green zeer veel onderzoek naar de *Trotula* is verricht, staat de Middelnederlandse tekst uit mijn scriptie nu bekend als de *Hamburgse Trotula*. Omdat de auteur ook andere bronnen heeft gebruikt, kies ik liever de titel die hij zelf in incipit en expliciet hanteert: *Het boek van Albertus over vrouwengeheimen*.

3. MEDISCHE INHOUD EN STRUCTUUR

De inhoud van de tekst weerspiegelt het bronnengebruik: in deze tekst komt kennis uit geheel verschillende tradities samen. Obstetrische kennis uit de op een hoog niveau staande Arabische geneeskunde (*De Chirurgia*), kennis uit de praktische vrouwengeneeskunde (*Trotula*) en die uit de natuurfilosofische traditie van de vrouwenleer (*De Secretis Mulierum*).

Hoewel de twee laatste bronnen in de 15^e eeuw erg populair en ruim verspreid waren in het westen, geldt dit voor de eerste tekst veel minder. Het is zeer bijzonder dat er passages uit deze bron opduiken in *Het boek van Albertus over vrouwengeheimen*. Het is het enige overgeleverde Middelnederlandse werk waarin dit gebeurt (en een van de zeer weinige in heel Noord-Europa). Dat deze auteur *De Chirurgia* van Albucasis kende en ook nog aan een handschrift ervan wist te komen doet vermoeden dat hij zelf chirurg was. Dat hij de voorkeur gaf aan de vakkundige obstetrische chirurgie van Albucasis boven de kennis over bevallingen in de *Trotula* is logisch. Ter illustratie kan hier de behandeling om een dode foetus uit de baarmoeder te halen dienen. In de *Trotula* wordt geadviseerd de vrouw op een laken te leggen dat door vier sterke mannen aan de punten wordt vastgehouden; als dezen maar flink naar alle kanten aan het laken trekken, zal de vrouw prompt bevallen. Albucasis gaf precieze instructies hoe de vroedvrouw met behulp van chirurgische instrumenten de foetus in de baarmoeder in stukken kon snijden en naar buiten halen.

Enkele instrumenten (spatel, algemacu en tang) waarmee een dode foetus uit de baarmoeder verwijderd kan worden (chirurgische instrumenten, afkomstig uit De chirurgia).

Uit de *Trotula* wordt vooral gynaecologische kennis opgenomen: praktische informatie over vrouwenziektes, oorzaken, symptomen, recepten en hun wijze van toediening. Wat de kwalen betreft richt de auteur zich vooral op problemen met de menstruatie, baarmoeder, vagina en bevruchting.

Uit de *De Secretis Mulierum* wordt algemene kennis over het functioneren van het vrouwelijk lichaam, kennis over de bevruchting en de daarop volgende ontwikkeling van het embryo (invloed van planeten en sterrenbeelden) overgenomen. Dat er zoveel algemene natuurfilosofische kennis verschijnt in deze tekst is bijzonder (in elk geval in vergelijking met beide andere *Trotula*-bewerkingen). Het kenschetst de auteur als een man van de wetenschap, geïnteresseerd in medische en natuurfilosofische achtergrondkennis.

De passages uit de drie bovenstaande bronnen vormen samen ongeveer een derde van de hele tekst; daarnaast heeft de auteur ook uit andere, onbekende bronnen ontleend.

De tekst lijkt grofweg geordend naar ziektebeelden, al passeren verschillende kwalen twee of meer keren de revue. De obstetrische kennis staat in enkele blokken aan het eind van de tekst. De meer algemene kennis over het vrouwelijk lichaam staat door de hele tekst verspreid. Het wekt in onze moderne ogen de indruk van een slordige compilatie met veel knip- en plakwerk en zonder veel ordening. De vele dubbele passages in de tekst (die echter nooit letterlijk hetzelfde zijn) wijzen er mogelijk op dat de auteur ook zelf het overzicht is kwijtgeraakt (of anders de kopiist).

Om de informatie in deze tekst beter toegankelijk te maken is in de scriptie een hoofdstuk over de medische inhoud opgenomen en hierin een eigen ordening aangebracht: de fysiologie en anatomie van het vrouwelijke lichaam, vrouwenziekten en hun oorzaken, diagnostiek en behandelingen (een inventarisatie van de in de tekst genoemde vijftien verschillende behandelwijzen) en tot slot het gebruik van kruiden.

Wat de kruiden betreft valt op dat in *Het boek van Albertus over vrouwengeheimen* vaak exotische specerijen worden voorgeschreven als geneesmiddel. Deze blijken vrijwel alle als warm en droog gekwalificeerd te worden en zijn daarmee hét middel tegen vrouwenkwalen, die vaak voortkomen uit een overmaat aan kou en vochtigheid.

4. CODICOLOGISCH ONDERZOEK

Voor het codicologisch onderzoek gebruikte Orlanda haar contacten met Hans Walter Stork, conservator in de Staats- en Universiteitsbibliotheek Hamburg, en ik was welkom om de codex ter plaatse te onderzoeken. De vier dagen die ik er doorbracht behoren tot de leukste van mijn scriptiewerk. Nooit geweten dat het zo boeiend is om een codex te onderzoeken en dat je dit ook zonder veel ervaring zelf kunt doen.

Uit de onregelmatige katernopbouw en de oorspronkelijke foliëring bleek dat ergens in de Middelnederlandse tekst de helft van een dubbelblad ontbreekt en dat de andere helft achterstevoren op de verkeerde plaats is ingebonden. En verder dat de codex niet, zoals tot nu toe aangenomen, een convoluut is van *drie* zelfstandige teksten, maar van *vier*: de verzameling van een stuk of vijftientig Middelnederlandse medische recepten aan het eind van de codex is geen bladvulling door een latere gebruiker, maar beslaat een apart katern met een eigen katernvorm. Ook konden aan de hand van de watermerken de meeste teksten nauwkeuriger gedateerd worden dan tot nu toe was gedaan.

Om de tekst zo nauwkeurig mogelijk te lokaliseren (Kusche's conclusie op grond van vooral de Albucahis-fragmenten was West-Vlaanderen) besloot ik tot een uitgebreid taalonderzoek. Met behulp van de zoekfuncties in Word (de hele tekst was ook als Word-document beschikbaar) en met de *Middelnederlandse spraakkunst* (Van Loey, 1976) als hulpmiddel moest dit wel lukken, dacht ik. Maar door de grote taalvariatie in de tekst – hij bevatte kenmerken uit verschillende dialecten, die ook nog eens niet consequent werden gebruikt – bleek dit een erg lastige klus. Zo komen bv. naast de typisch Vlaamse ou-spelling voor oe (korte u) (*bouck*, *ghenouchte* en *doucke*) ook de gewone oe-spelling voor (*boeck*, *bloet* en *goet*), de oy-spelling (*vloyt*) en de palatisering tot ue, een oostelijk verschijnsel – tot in Brabant toe (*genuechte*, *sуетe* en *guet*). Dankzij een medestudente, die een half jaar in Munster studeerde bij prof. Berteloot, vond ik deze bereid mij hierbij te helpen. Ik mailde hem mijn volledige analyse en voor de deskundige bleek deze tekst een fascinerende uitdaging. Binnen twee weken mailde hij zijn eigen analyse terug: hij had het werk even over gedaan - ik had hem ook de volledige tekst in Word gemaild - maar nu voorzien van de correcte terminologie en met allerlei aanvullingen en verbeteringen.

De enorme taalvariatie schreef hij toe aan een kopiïst die zijn regionale kenmerken goed wist te verbergen en een soort bovenregionale schrijftaal gebruikte (iets dat wijst op een jongere schrijftaditie, 15^e eeuw). Maar desondanks zag hij dat het zonder twijfel een Vlaams handschrift is, weliswaar vrij sterk beïnvloed door kenmerken uit het westelijk deel van Brabant. De kopiïst zou uit de Vlaams-Brabantse grensstreek afkomstig kunnen zijn (misschien de streek tussen Aalst en Oudenaarde, maar een bepaalde variant kan ook naar Kortrijk verwijzen). Bovendien signaleerde hij kenmerken die hierbij niet passen en die op een onderliggende laag lijken te wijzen: de auteur zou dan mogelijk uit Zuidwest-Vlaanderen afkomstig zijn (hier noemt hij leper of Frans-Vlaanderen). leper en Sluis zijn trouwens de enige plaatsnamen die in de tekst voorkomen.

5. BRONNENONDERZOEK

Hoewel de inhoud van *Het boek van Albertus over vrouwengeheimen* teruggaat op *De Chirurgia*, *Trotula* en *De Secretis Mulierum* kan niet zonder meer worden aangenomen dat de auteur van de Middelnederlandse tekst de Latijnse bronnen heeft gebruikt. Van twee van de drie bronteksten circuleerden halverwege de 15^e eeuw al vele vertalingen en bewerkingen in volkstalen. Er zijn echter veel aanwijzingen op lexicaal niveau dat de auteur Latijnse bronnen heeft gebruikt: o.a. Latijnse woorden (als *vel*, *et*, *cum*), Latijnse verbuigingen, Latijnse paragraaftitels en fouten veroorzaakt door Latijnse afkortingen (*et eguerso* voor *et conuerso* – en omgekeerd – is hiervan een mooi voorbeeld: hier werd het abbreviatieteken voor *con-* niet goed begrepen en als *g* getranscribeerd). Dit rechtvaardigt een vergelijkend onderzoek tussen de drie Latijnse bronteksten en de Middelnederlandse tekst.

Wat de keuze voor de afschriften betreft: voor de *Trotula* en *De Secretis Mulierum* lag het voor de hand om de afschriften te nemen die in de Hamburgse codex waren overgeleverd, omdat datering en lokalisering in de buurt van de Middelnederlandse tekst liggen. Zowel uit mijn eigen tekstvergelijking als uit navraag bij Monica Green blijkt dat de Hamburgse *Trotula* een late tekstgetuige is van de meest verspreide versie, het *standardized Trotula ensemble*, een zeer stabiele tekstversie die is ontstaan in het midden van de 13^e eeuw en waarvan een goede moderne editie bestaat (M. Green, 2002).

Van de *De Secretis Mulierum* bestaat geen moderne editie; bovendien kent deze tekst een zeer instabiele overlevering. Daarom heb ik zelf een transcriptie van deze tekst in de Hamburgse codex gemaakt. Een jaar Middeleeuws Latijn bleek ontoereikend om deze slordige cursiva currens en de vele abbreviatietekens volledig te ontcijferen en de hulp van prof. Orban werd ingeroepen, die moeiteloos de vele raadsels heeft opgelost. Al moest hij wel even verbaasd glimlachen toen ik bij Johannes aan de apostel Johannes dacht: “die schrijft toch niet over zulke dingen!” (het bleek om Johannes de Sancto Amando te gaan).

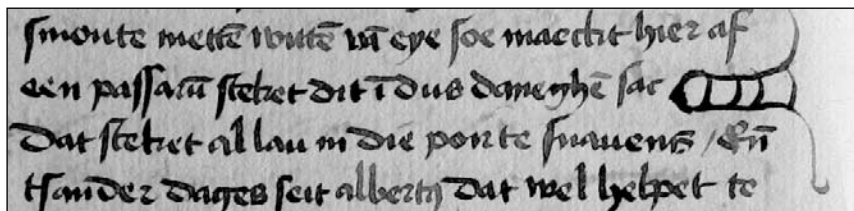
Voor *De Chirurgia*, de Latijnse vertaling van het 30^e deel van een Arabisch werk getiteld *Kitab al tasrif li-man ‘ajiza ‘an al-ta’lif* (12^e eeuw), lag het voor de hand om de editie van de Albucasis-fragmenten door Kusche (*Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 1980, p. 370-420) te gebruiken. En omdat deze onvolledig zijn, vulde ik ze aan met een 18^e-eeuwse editie van de hele tekst (Channing, 1778).

Mijn bronnenonderzoek leverde interessante resultaten op. De auteur van *Het boek van Albertus* heeft zeer waarschijnlijk niet de Latijnse handschriften van de *Trotula* en *De Secretis Mulierum* uit deze codex als bronteksten gebruikt. Voor de laatste tekst is dit overduidelijk: hij heeft verschillende dingen ontleend (zoals de werking van dierenriemtekens op het embryo) die in het Hamburgse handschrift ontbreken, maar wel in een 16e-eeuwse druk voorkomen. Voor de eerste tekst, de *Trotula*, is dit minder gemakkelijk aan te tonen; toch is hiervoor één bewijsplaats: waar de Middelnederlandse tekst in een bepaald recept spreekt over een gewicht van *vii denarii ysope* heeft de *Trotula* in de Hamburgse codex het over *pondus denariorum .8.* (alle handschriften uit de editie van Green hebben op deze plaats *.vii.*).

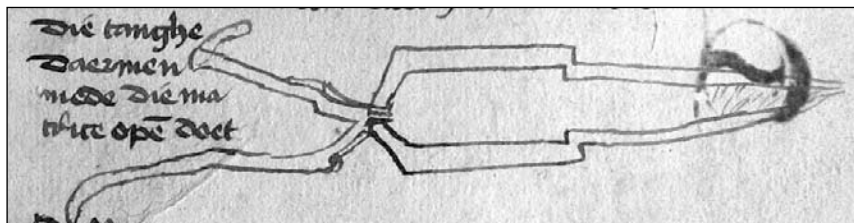
Mijn bronnenonderzoek leverde ook opvallende resultaten op voor de vraag op welke manier de auteur met zijn bronnen omging: van de overgenomen passages uit *De Chirurgia*

gia en de *Trotula* geeft hij een zeer getrouwe vertaling, aan *De Secretis Mulierum* ontleent hij op een veel vrijere manier (niet naar de letter, maar naar de geest). Het wekt de indruk dat deze bron niet op de schrijftafel van de auteur lag, maar dat hij voor bepaalde dingen uit zijn geheugen kon putten. Dit getuigt van een grote vertrouwdheid met dit eind 13^e-eeuwse werk, dat uit een mannelijk klerikaal milieu stamt en zich op een mannelijk publiek richt.

Wat de bewerkingstechniek van de auteur betreft vallen enkele aanpassingen op die voor alle drie de bronnen gebruikt worden: vereenvoudiging, verduidelijking door extra uitleg en het weglaten van hoofdstuktitels (om ze te vervangen door een eigen vertelkader). Voor twee van de drie bronnen (*Trotula* en *De Chirurgia*) geldt bovendien dat elke verwijzing naar de brontekst is weggelaten en dat er afbeeldingen van therapeutische hulpmiddelen en chirurgische instrumenten zijn toegevoegd. Deze aanpassingen wijzen erop dat de tekst bedoeld was voor een eenvoudiger, minder ontwikkeld publiek dan dat van zijn Latijnse bronnen en dat de auteur belang hechtte aan praktische toepasbaarheid

Een pessarium: een dunne, linnen stof, gedrenkt in olie of vet waarin kruiden zijn opgelost en vervolgens in het formaat van een vinger gerold, dat als een soort tampon in de vagina of baarmoeder wordt gestoken.

Een speculum? (Tang waarmee de baarmoedermond kan worden geopend.)

Voor *De Chirurgia* valt verder nog op dat de auteur zover boven zijn stof stond dat hij in staat was om de tekeningen van chirurgische instrumenten (die in één hoofdstuk waren samengebracht) te integreren in zijn tekst. Ook is het opvallend dat hij de enige expliciete verwijzing naar het werk van een arts-chirurg laat verdwijnen en op een aantal andere plaatsen het woord vroedvrouw (*hooftmoeder*) invoegt.

Het meest opmerkelijke aan de bewerking van de *Trotula* is dat er opvallend veel fouten gemaakt worden in Latijnse kruidennamen (de auteur was vast geen apotheker) en dat er sprake is van aanvullingen met grote stukken tekst. Deze uitbreidingen, die veelal ook voorkomen in de Brugse en Kopenhaagse *Trotula*, wijzen op een vierde brontekst, een niet overgeleverde eerdere Middelnederlandse Trotulabewerking.

Tot slot de bewerking van *De Secretis Mulierum*: er is een passage waarin de expliciete aanspreking van de man (*Flectas dexteram mulieris ad terram dum semen tuum (...) citis in voluam mulierum, (...) si vis habere marem in vtero materno*) plaats maakt voor meer algemene bewoordingen (*Ende oec so helpter vele toe als dwijff ghenoot heeft, dat sy haer keert te liggene over die rechter sijde omme te hebben knechtkenen. Ende contrarie die meysken*). Dit strookt met een algemenere selectie uit de brontekst waarbij de speciaal op de man gerichte passages zijn verdwenen. Het lijken aanpassingen voor een vrouwelijk publiek.

6. EIGEN INBRENG VAN DE AUTEUR

De eigen toevoegingen door de auteur verschaffen op heel directe wijze informatie over zijn persoon, intentie en beoogd publiek. Zijn belangrijkste eigen toevoegingen zijn allereerst de vele 'bronvermeldingen': één autoriteit wordt wel heel vaak genoemd: Albertus Magnus en diens *Boek van de Secreten*. Vrijwel alles schrijft hij aan Albertus toe, die ruim 170 keer genoemd wordt. Dat hij zo opvallend vaak naar de grote Dominicaanse geleerde verwijst en zijn andere bronnen verzwijgt, zegt mogelijk iets over de traditie waarin de auteur zich bevond: het westerse geleerde klerikale circuit.

Een tweede eigen toevoeging is het gebruik van de dialoogvorm, een fictieve dialoog tussen een vertelinstantie, die het boek van Albertus voor zich heeft en hieruit een klerk onderwijst. Deze dialoogvorm is een van de stijlaanpassingen die vaker gebruikt worden om Latijns wetenschappelijk proza geschikt te maken voor een volkstalig publiek dat minder belezen is en minder gewend is aan een discursieve stijl. Het toevoegen van dit meer narratieve element kan een aanwijzing zijn voor een niet hoogopgeleid lekenpubliek, maar kan ook dienen als veilig omhulsel voor de auteur. Door het betoogde de status van ooit tot een klerk gesproken woorden te geven, hoeft hij niet op eigen gezag opiniërende uitspraken te doen maar kan hij zich verschuilen achter de persoon en autoriteit van Albertus. En deze auteur doet af en toe forse uitspraken!

Een voorbeeld van zo'n uitspraak en tevens de derde eigen toevoeging is dat de auteur zich rechtstreeks tot de vroedvrouw richt. Hij doet een emotioneel appel op haar: zij wordt gewaarschuwd om niet door haar onvoorzichtigheid, onwetendheid of tekort aan kennis het leven van moeder en kind op het spel te zetten. Dit gaat zelfs zo ver dat hij haar in niet mis te verstane bewoordingen de ernstige gevolgen van haar nalatigheid voorspiegelt: als de moeder of het ongeboren (en ongedoopte!) kind sterft dan zal de vroedvrouw hiermee haar ziel verdoemen. Zijn motivatie lijkt de zorg om het zielenheil van het ongeboren kind te zijn; dit religieus getinte motief en de sterke betrokkenheid van de auteur hierbij wijzen weer op een klerikale achtergrond. Over zijn doel is hij zeer duidelijk: (bij)scholing van de vroedvrouw. Hiertoe wordt haar kennis gebagatelliseerd en wordt zij aangespoord om zich theoretisch bij te scholen. Door middel van zijn tekst, waarin hij passages uit een geleerd obstetrisch-chirurgisch traktaat (*De Chirurgia*) heeft verdiest, levert de auteur hieraan zelf een bijdrage. Zijn tekst lijkt hiermee een voorloper van de negatieve beeldvorming over vroedvrouwen in de literatuur (16^e eeuw).

De vierde en laatste eigen toevoeging is een aantal uitspraken in de tekst waarin de auteur zich richt tot een vrouwelijk publiek. Monica Green beweert dat de auteur zich alleen ogenschijnlijk tot vrouwen richt maar in feite een erg op mannen gerichte tekst

presenteert. Ik trek haar conclusie in twijfel en laat in mijn scriptie zien dat er voldoende andere tekstplaatsen zijn die een ondersteuning vormen voor een vrouwelijk publiek. Dat dit niet een uitsluitend vrouwelijk publiek geweest is, maakt de gehanteerde vertelsituatie duidelijk: de vertelinstantie richt zich in eerste instantie tot een klerk (zijn primaire toebehoorder). Maar achter die klerk wordt regelmatig een vroedvrouw zichtbaar. Misschien kregen vroedvrouwen hun theoretische scholing wel via deze hoogopgeleide klerken. In elk geval lijkt de auteur wat zijn beoogde publiek betreft meerdere opties open te houden.

CONCLUSIES

De auteur laat zich uit de tekst kennen als iemand die zeer vertrouwd was met de natuurfilosofische traditie uit *De Secretis Mulierum*. Maar ook iemand met een sterke medische interesse, die zeer deskundig was op het gebied van chirurgie (mogelijk zelf chirurg of chirurgijn). Bovendien als iemand met een klerikale achtergrond.

Zijn bedoeling met deze tekst is heel specifiek om vroedvrouwen vakkennis bij te brengen en aan te sporen tot (bij)scholing; en breder gezien om vrouwen kennis te verschaffen over hun lichaam en hun kwalen (ten dienste van behandeling en genezing). Daarbij heeft hij veel aandacht voor de praktische toepasbaarheid van zijn werk.

Zijn motivatie is religieus getint: de zorg om het zielenheil van het ongeboren kind. Zijn taalgebruik verraadt een sterke betrokkenheid bij dit probleem.

Uit zijn bewerkings technieken blijkt dat hij voor een eenvoudiger, minder ontwikkeld publiek schreef dan dat van zijn Latijnse bronteksten. Een publiek dat minder ervaren was met deze medische materie en dat zelf aan de slag moest met de door hem verschaft kennis. Een publiek dat niet bestond uit chirurgen of hooggeschoolde medici, maar waarvan in elk geval vrouwen deel uitmaakten, en specifiek vroedvrouwen. Hij lijkt bewust de mogelijkheden van een divers publiek open te houden.

Voor wie meer wil lezen: het onderzoeksgedeelte van de scriptie is digitaal beschikbaar, via <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2008-0911-200842/UUindex.html>.

Bineke Glas

RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENSIES

J. Adams (ed.), William Caxton, *The Game and Playe of the Chesse*. Kalamazoo, MI, 2009. TEAMS Middle English Texts Series.

S.C. Akbari en A.A. Iannucci (ed.), *Marco Polo and the Encounter of East and West*. Toronto, 2008.

Online-recensie door Philippe Ménard in *The Medieval Review* [tmrl@indiana.edu] 09.09.02. Tekst van de uitgever: 'Few figures from history evoke such vivid Orientalist associations as Marco Polo, the Venetian merchant, explorer, and writer whose accounts of the 'Far East' sparked literary and cultural imaginations. The essays in *Marco Polo and the Encounter of East and West* challenge what many scholars perceived to be an opposition of 'East' and 'West' in Polo's writings. These writers argue that Marco Polo's experiences along the Silk Road should instead be considered a fertile interaction of cultural exchange. The volume begins with detailed studies of Marco Polo's narrative in its many medieval forms (including French, Italian, and Latin versions). They

place the text in its material and generic contexts, and situate Marco Polo's account within the conventions of travel literature and manuscript illumination. Other essays consider the appropriation of Marco Polo's narrative in adaptations, translation, and cinematic art. The concluding section presents historiographic and poetic accounts of the place of Marco Polo in the context of a global world literature.' Inhoud:

- 1. S.C. Akbari, 'Introduction: East, West, and In-between', p. 3-20;

DEEL 1: MARCO POLO AND THE EXPERIENCE OF WONDER:

- 2. D.H. Strickland, 'Text, Image, and Contradiction in the *Devisement dou Monde*', p. 23-59;

- 3. S. Kinoshita, 'Marco Polo's *Le Devisement dou Monde* and the Tributary East', p. 60-86;

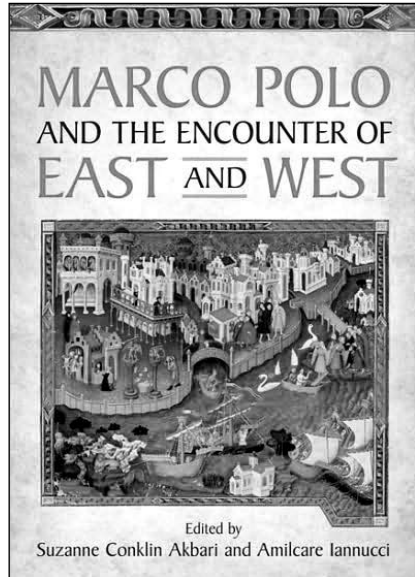
- 4. M. Steinicke, 'Marco Polo's *Devisement dou Monde* as a Narcistic Trauma', p. 87-109;

- 5. S.C. Akbari, 'Currents and Currency in Marco Polo's *Devisement dou Monde* and the book of *John Mandeville*', p. 110-132;

DEEL 2: THE RECEPTION OF MARCO POLO: MEDIEVAL AND MODERN:

- 6. J. Larner, 'Plucking Hairs from the Great Cham's Beard. Marco Polo, Ian de Langhe, and sir John Mandeville', p. 133-155;

- 7. S.M. Yeager, 'The World Translated. Polo's *Le Devisement dou Monde*, *The Book of sir John Mandeville* and their Medieval audiences', p. 156-181;

- 8. M. McLaughlin, 'Calvino's Rewriting of Marco Polo. From the 1960 Screenplay to *Invisible Cities*', p. 182-200;

- 9. A.A. Iannucci en J. Tulk, 'From Alterity to holism. Depictions of Marco Polo and his *Travels*', p. 201-246;

DEEL 3: CROSS-CULTURAL CURRENTS:

- 10. S. Whitfield, 'the Perils of Dichotomous Thinking. A Case of Ebb and Flow Rather than East and West', p. p. 247-261;

- 11. Y. Huang, 'Marco Polo. Meditations on Intangible Economy and Vernacular Imagination', p. 262-279;

-12. L. Zhang, 'Marco Polo, Chinese Cultural Identity, and an Alternative Model of East-West Encounter', p. 280-296.

Aristoteles, *Meteorologica. Translatio Guillelmi de Morbeka, Praefatio - Editio textus*. Ed. G. Vuillemin – Diem. Turnhout, 2009. Aristoteles Latinus 2.1-2.

Korte omschrijving van de uitgever: 'Die hier angekündigte Edition umfaßt zwei Bände. Der erste Band enthält die *Praefatio*. Der zweite Band der *Editio* enthält den lateinischen Text und die vollständigen doppelten *Indices verborum*. Die unterschiedlichen Lesarten der früheren Versionen sind im kritischen Apparat gekennzeichnet.'

Roger Bacon, *The Art and Science of Logic. A Translation of the Summulae Dialectices with Notes and Introduction*. Vert. T.S. Maloney. Turnhout, 2009. Medieval Sources in Translation 47.

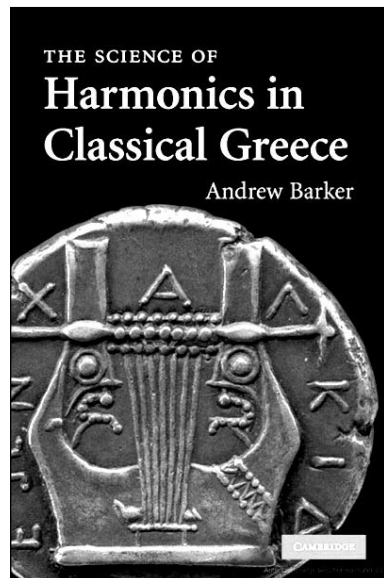
M.D. Baily, 'A Late-Medieval Crisis of Superstition?'. In: *Speculum. A Journal of Medieval Studies* 84 (2009), nr. 3, p. 633-661.

A. Barker, *The Science of Harmonics in Classical Greece*. Cambridge, 2007.

S. Berger, 'Een chirurg met een pen. Behandeling van kaaktrauma in het *Corpus Hippocraticum*'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 13 (2009), nr. 2, p. 76-82.

H. Brand en E. Knol (red.), *Koggen, Kooplieden en Kantoren. De Hanze, een praktisch netwerk*. Hilversum, 2009. Groninger Hanze Studies 4.

Uit de omschrijving van de uitgever: 'De Hanze heeft een magische klank, een klank van samenwerking, wederzijds vertrouwen, van individuele steden die zich ontplooiden en een internationaal handelsnetwerk dat in het middeleeuwse Europa zijn weerga niet kende. Kortom een klank om je mee te vereenzelvigen. En dat gebeurde op grote schaal. De Hanze was een netwerk van on-

geveer tweehonderd steden in het noorden van het Duitse Rijk waar Nederland tot 1648 formeel ook toe behoorde. Er zijn dan ook de nodige Nederlandse Hanzesteden. Niettemin is er lang bijzonder weinig in het Nederlands over de Hanze gepubliceerd. Zeker de moderne inzichten hebben in Nederland nog nauwelijks het publiek bereikt. *Koggen, Kooplieden en Kantoren* beoogt de lezer een gevarieerd en modern beeld te geven van het functioneren van de Hanze als belangengemeenschap en koopliedennetwerk dat bijna vierhonderd jaar zijn stempel drukte op de handel en politiek van het Noord- en Oostzeegebied.' Inhoud:

- V. Henn, 'Het ontstaan van de Hanze';
- H. Brand, 'De slagkracht van de "stedenhanze"';
- C. Jahnke, 'De Hanze en de Europese economie in de middeleeuwen';
- D. de Boer, 'Koopliedennetwerken en de Hanze';
- S. Jenks, 'Concurrentie';
- J. Wubs-Mrozewicz, 'De kantoren van de Hanze: Bergen, Brugge, Londen en Novgorod';
- B. Looper, 'De Nederlandse Hanzesteden: scharnieren in de Europese economie 1250-1550';
- A.F.L. van Holk, 'Maritieme archeologie van de kogge';
- J.A. Weststrate, 'Handel en transport over land en rivieren';
- H. Niebaum, 'Taal en communicatie in het Hanzegebied';
- J. Benders, 'De stad Groningen en de Hanze tot het eind van de zestiende eeuw';
- R. Hammel-Kiessow, 'Hoe de Hanze verdween en weer opleeft'.

P. Brand en S. Cunningham (ed.), *Foundations of Medieval Scholarship. Records Edited in Honour of David Crook*. York, 2008. Borthwith Texts and Studies 36.

Online-recensie door E.A.R. Brown in *The Medieval Review* 09.06.10.

M. Bucciattini, M. Camerota en S. Roux (ed.), *Mechanics and Cosmology in the Medieval and Early Modern Period*. Florence, 2007. Biblioteca di Nuncius Studi e Testi 64.

Recensie door C.A. Tredwell in *Isis. International Review Devoted to the History of Science and its Civilisation* 100 (2009) nr. 2, p. 375-376. Samenvatting van de uitgever: 'The main purpose of the book is to reconstruct the paths followed by mechanical and cosmological ideas in the crucial period between the first exposition of heliocentrism in the *De Revolutionibus* by Copernicus (1543) and the presentation of a new celestial mechanics in the *Principia Mathematica* by Isaac Newton (1687). The book consists of three parts, coinciding roughly with three historical and conceptual periods. The first part aims at defining factors of permanence and factors of transformation from the Middle Ages onwards; the second part focuses on the early reception of Copernicus in different intellectual contexts; the essays in the third and last part are devoted to different interactions between cosmology and the new science of motion'. Inhoud o.a.:

- M. Shank, 'Mechanical Thinking in European Astronomy 13th-15th Centuries';
- R. Vermij, 'Putting the Earth in Heaven';
- P. Lansbergen, 'The Early Dutch Copernicans and the Mechanization of the World Picture'.

Girolamo Cardano, *De Uno. Sobre lo uno*. Ed., vert. en noten door J.M. García Valverde. Florence, 2009. Hyperchen - Testi e studi per la storia della cultura del Rinascimento 3.

Korte samenvatting: 'Published in 1562, with the *Somniorum Synesiorum libri* and following the edition of the great naturalistic encyclopaedias, the *De uno* concerns the metaphysical question of the entity supporting the order of the universe and the immaterial world, given

that 'only what is one is good as well'. Cardano wrote the *De uno* as an introduction to the method (the *Dialectica*) and to the study of the *arcana aeternitatis*, which shows the universal order from God to civil society.

P.G. Dalché, *La Géographie de Ptolémée en Occident (IV-XVIe siècle)*. Turnhout, 2009. *Terrarum orbis* 9.

Beschrijving door de uitgever: 'Dans l'Antiquité tardive, malgré une diffusion relativement importante, le manuel cartographique de Ptolémée (IIe s. après J.-C.) n'eut pas de postérité conforme au projet de son auteur. Dans le Moyen Age latin, en revanche, la connaissance de son contenu ne disparut jamais, grâce en particulier aux traités d'astronomie traduits de l'arabe. La version latine faite au début du XVe siècle n'eut donc pas le caractère révolutionnaire qu'on lui attribue souvent. La réception 'philologique' d'une somme qui permettait de comprendre l'espace antique tel qu'il apparaissait dans les classiques fut importante. Mais les savants formés dans les universités, astrologue et médecins, jouèrent un rôle jusqu'à présent peu étudié dans l'analyse des contradictions entre l'image du monde ptoléméenne et d'autres types de représentations qui ne furent pas pour autant dépréciés et abandonnés. Le long processus de modernisation de Ptolémée entra dans une phase décisive à partir du troisième quart du XVe siècle grâce à la synthèse opérée entre programme humaniste et philosophie naturelle. Il se poursuivit dans le premier tiers du XVIe siècle par la réflexion sur les modes de représentation (appelés 'projections' de façon anachronique), sans qu'ait encore été abolie la dépendance du monde sublunaire à l'égard du monde céleste, caractéristique de la pensée de l'espace terrestre depuis l'Antiquité, que l'œuvre de Ptolémée justifiait au mieux. La réception de la *Géographie*, envisagée sur une longue période, ne vérifie donc pas l'opinion selon laquelle elle aurait joué un rôle fondamental dans le passage supposé à une conception 'moderne' distincte de la conception 'médiévale' de l'espace.'

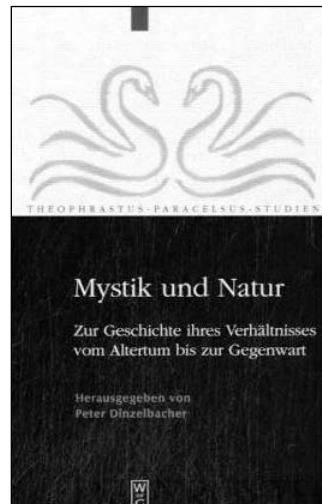
P. Dinzlacher (ed.), *Mystik und Natur. Zur Geschichte ihres Verhältnisses vom Altertum bis zur Gegenwart*. Berlin [etc.], 2009. Theophrastus Paracelsus Studien 1.

Enkele relevante artikelen hierin:

- W. Heinz, 'Medizin und Religion in der Spätantike', p. 7-38;
- L. Moulinier, 'Naturkunde und Mystik bei Hildgard von Bingen: Der Blick und die Vision', p. 39-60;
- P. Dinzlacher, 'Mystische Phänomene zwischen theologischer und medizinischer Deutung in Spätmittelalter und Frühneuzeit', p. 61-86;
- B.D. Haage, 'Paracelsus zwischen Spiritualität und Wissenschaft', p. 87-100.

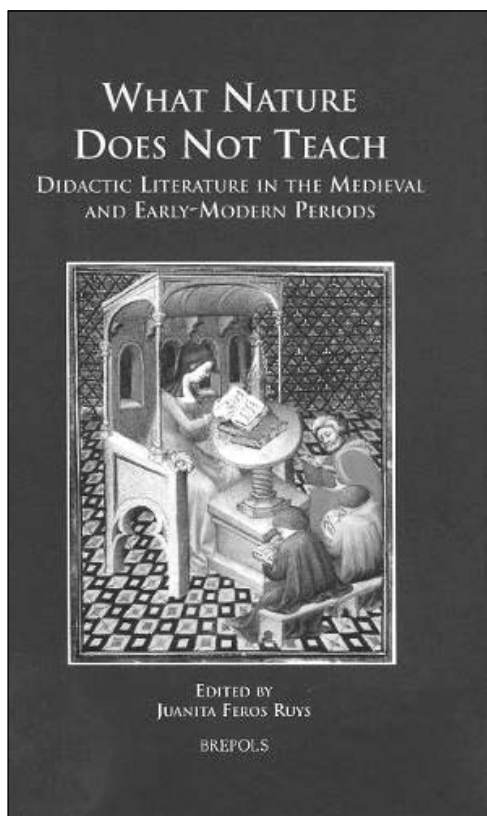
J. Feros Ruys (ed.), *What Nature Does Not Teach. Didactic Literature in the Medieval and Early-Modern Periods*. Turnhout, 2008. Disputatio 15.

Samenvatting van de uitgever: 'This interdisciplinary volume takes as its subject the multifaceted genre of didactic literature (the literature of instruction) which constituted the cornerstone of literary enterprise and social control in medieval and early modern Europe.

Following an Introduction that raises questions of didactic meaning, intent, audience, and social effect, nineteen chapters deal with the construction of the individual didactic voice and *persona* in the premodern period, didactic literature for children, women as the creators, objects, and consumers of didactic literature, the influence of advice literature on adult literacy, piety, and heresy, and the revision of classical didactic forms and motifs in the early modern period. Attention is paid throughout to the continuities of didactic literature across the medieval and early modern periods – its intertextuality, reliance on tradition, and self-renewal – and to questions of gender, authority, control, and the socially constructed nature of advice. Contributors particularly explore the intersection of advice literature with real lives, considering the social impact of both individual texts and the didactic genre as a whole. The volume deals with a wide variety

of texts from the early Middle Ages to the eighteenth century, written in languages from Latin through the European vernaculars to Byzantine Greek and Russian, offering a comprehensive overview of this pervasive and influential genre.'

J. Godderis, 'De kinderen van Saturnus. Korte exploratie van de ontwikkeling van het antiek medisch-filosofisch vertoog over de 'melancholie' en zijn verdere doorwerking tot in de Middeleeuwen en Renaissance'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 13 (2009), nr. 2, p. 91-100.

B.D. Haage, 'Schriftenverzeichnis 1967-2008'. Met een voorwoord door G. Keil. In: *Fachprosaforchung – Grenzüberschreitungen* 2/3 (2006/07; versch. 2008), p. 549-566.

Belangwekkend bibliografisch overzicht van deze artespionier voor het Duitse taalgebied ter ere van zijn vijfenzestigste verjaardag, waarvan veel publicaties ook relevantie hebben voor de studie naar de Middelnederlandse artesliteratuur.

- B. Hensch, *The Medieval Cook*. Woodbridge, 2009.

Uit de online-recensie door G.L. Greco in *The Medieval Review* [tmlr@indiana.edu] 09.10.18: 'Studies of cookery in the Middle Ages, whether scholarly or popular, have focused on the production and procurement of ingredients, the preparation and presentation of dishes, and the organization and conventions of meals. *The Medieval Cook* examines these same topics from the perspective of the different women and men in the kitchen - peasant housewives, street stall vendors, hired caterers and master chefs. The result is an accessible overview of medieval culinary practice that will entertain and inform the general public.'

- E.J. Jonkman en L. Jongen, 'Over het grote kwaad. De Middelnederlandse tekst over epilepsie van Jan Yperman'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 13 (2009), nr. 2, p. 68-74.

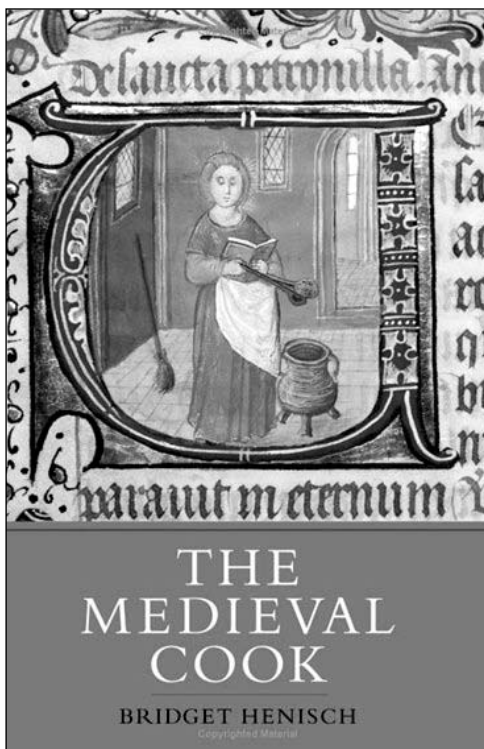
Belangwekkend artikel over Ypermans beschrijving van de epilepsie in zijn *Medicina*, en de manier waarop hij voor dit onderwerp omgaat met zijn kennis en bronnen.

- T. Kappelhof, 'Verzorging van pestlijders op het Brabantse platteland in 1582'. In: *Nieuwsbrief Zorggeschiedenis* 7-2009, p. 1-4.

- M. Kowaleski en P.J.P. Goldberg (ed.), *Medieval Domesticity. Home, Housing and Household in Medieval England*. Cambridge, 2009.

Online-recensie door A. Sindelar in *The Medieval Review* [tmlr@indiana.edu] 09.10.11. Inhoud:

- P.J.P. Goldberg en M. Kowaleski, 'Introduction. Medieval Domesticity: Home, Housing and Household', p. 1-13;
- F. Riddy, 'Burgis Domesticity in Late-Medieval England', p. 14-36;
- M. Gardiner, 'Buttery and Pantry and their Antecedents. Idea and Architecture in the English Medieval House', p. 37-65;
- M.R. Jones, 'Building Domesticity in the City. English Urban Housing before the Black Death', p. 66-91;

- J. Grenville, 'Urban and Rural Houses and Households in the Late Middle Ages. A Case Study from Yorkshire', p. 92-120;

- P.J.P. Goldberg, 'The Fashioning of Bourgeois Domesticity in Later Medieval England. A Material Culture Perspective', p. 121-144;

- M. Oliva, 'Nuns at Home. The Domesticity of Sacred Space', p. 145-161;

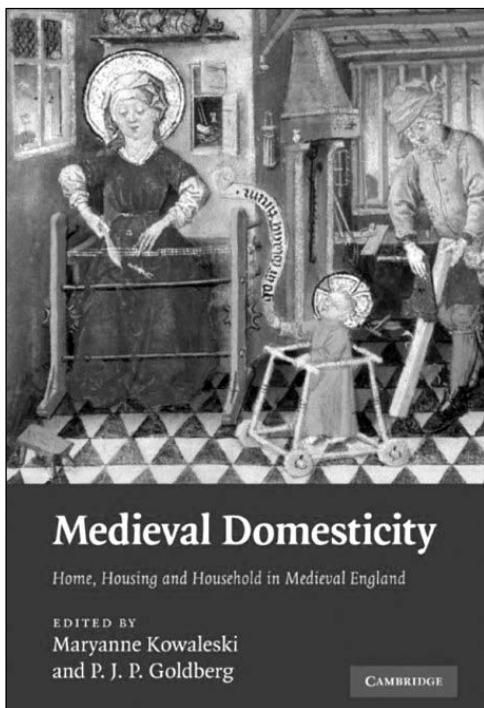
- J.S. Loengard, 'Which May Be Said To Be her Own. Widows and Goods in Late-Medieval England', p. 162-176;

- N. Nolan Sidhu, 'Weeping for the Virtuous Wife. Laymen, Affective Piety and Chaucer's *Clerk's Tale*', p. 177-208;

- I. Davis, 'On the Sadness of not Being a Bird. Late-Medieval Marriage Ideologies and the figure of Abraham in William Langland's *Piers Plowman*', p. 209-231;

- N. McDonald, 'Fragments of (*Have Your*) *Desire*. Brome Women at Play', p. 232-258;

- M.C. Ehler, 'Home Visits. Mary, Elisabeth, Margery Kempe and the Feast of the Visitation', p. 259-276.

C. Laes, 'De geboorte van het ziekenhuis. *Asklepeia, iatreia, valetudinaria* en *nosokomeia* in de oudheid'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 13 (2009), nr. 1, p. 4-12.

I.T. Langermann, 'Islamic Atomism and the Galenic Tradition'. In: *Journal for the History of Astronomy* 47 (2009), nr. 3, p. 277-296.

G. Maréchal, 'Hospitalen in de Middeleeuwen'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 13 (2009), nr. 1, p. 13-19.

Veel aandacht voor met name Vlaamse laatmiddeleeuwse hospitalen en hun huidige overblijfselen.

M.R. McVaugh, '[Recensie van: M. Goyens, P. De Leemans, en A. Smets (ed.), *Science Translated: Latin and Vernacular Translations of Scientific Treatises in Medieval Europe*. Leuven, 2008]', in *The Medieval Review* 09.10.09.

Belangrijke recensie van een belangrijk en bij uitstek deskundig recensent over deze bundel waarin relatief veel aandacht is voor de Middelnederlandse artesliteratuur.

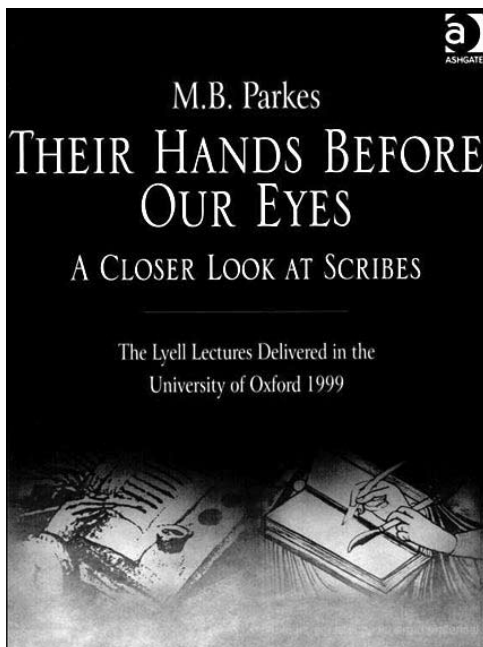
M.B. Parkes, *Their Hands Before Our Eyes. A Closer Look at Scribes. The Lyell Lectures Delivered in the University of Oxford 1999*. Aldershot, 2008.

Hoewel niet direct betrekking hebbend op de *artes*, toch van groot belang voor iedereen die zich interesseert voor schriftelijke kennis-transmissie in de middeleeuwen. Uit de online-recensie door A.I. Beach in *The Medieval Review* 09.07.12: 'Malcolm Parkes's new volume [...] delivers precisely what its subtitle promises: a closer look at scribes. This book will be of particular interest to scholars who work with medieval books and documents, and especially to those who already have a good foundation in the basics of paleography and are interested in a study of writing that goes beyond a description of various hands to an analysis of writing as a process imbedded in, and responding to, various cultural contexts. [...] This is an important work by a distinguished scholar of medieval handwriting, a study that highlights the critical role that the art of paleography continues to play in shaping our understanding of the religious, intellectual, and artistic contours of the Middle Ages. As I worked through *Their Hands Before our Eyes*, moving back and forth between the author's description of the work of various scribes and the corresponding plates, I was reminded of a tour I once took of the Cloisters in New York City with an expert art historian who was intimately familiar with the collection. I saw old, familiar objects in new ways, and noticed features and details that I had missed on my own, even after many visits. Parkes has a similar gift for showing those of us who work with medieval manuscripts and documents new ways to see what we had thought was familiar.'

F. Ravoire en A. Dietrich (ed.), *La cuisine et la table dans la France de la fin du Moyen Âge: Contenus et contenants du XIVe au XVIe siècle. Actes du colloque de Sens (2004)*. Caen, 2009.

S. Rose (ed.), *Medieval Ships and Warfare*. Aldershot, 2008. The International Library of Essays on Military History.

Belangrijke bundel van eerder verschenen artikelen. Online-recensie door J. France in *The Medieval Review* [tmrl@indiana.edu] 09.10.15. Inhoud:
PART I: NORTH WESTERN EUROPE: *Ships and Boats - Issues of Technology and Evidence*:

- I. Friel, 'Documentary Sources and the Medieval Ship. Some Aspects of the Evidence', p. 3-24;

- J.T. Tinniswood, 'English Galleys 1272–1377', p. 25-64;

- I. Friel, 'The Building of the Lyme Galley, 1294–1296', p. 65-68;

- S. Rose, 'Bayonne and the King's Ships, 1204–1420', p. 69-76;

Piracy and Pirates:

- H.S. Lucas, 'John Crabbe: Flemish Pirate, Merchant and Adventurer', p. 77-94;

- S.P. Pistono, 'Henry IV and the English privateers', p. 95-104;

- C.J. Ford, 'Piracy or Policy. The Crisis in the Channel, 1400–1403', p. 105-120;

Fleets and Warfare:

- F.W. Brooks, 'The Battle of Damme – 1213', p. 121-130;

- K. de Vries, 'God, leadership, Flemings and Archery. Contemporary Perceptions of Victory and Defeat at the Battle of Sluys, 1340', p. 131-150;

- J.S. Kepler, 'The effects of the Battle of Sluys Upon the Administration of English Naval Impressment, 1340–1343', p. 152-158;

- N.A.M. Rodger, 'The Naval Service of the Cinque Ports', p. 159-174;

- C. richmond, 'The Earl of Warwick's Domination of the Channel and the Naval Dimension of the Wars of the Roses, 1456–1460', p. 175-196;

PART II: THE MEDITERRANEAN:

- S. Rose, 'Islam versus Christendom. The Naval Dimension, 1000–1600', p. 197-214;

The Islamic Powers:

- W. Hamblin, 'The Fatimid Navy During the Early Crusades, 1099–1124', p. 215-222;

- D. Ayalon, 'The Mamluks and Naval Power. A Phase of the Struggle Between Islam and Christian Europe', p. 223-234;

- A.S. Ehrenkreutz, 'The Place of Saladin in the Naval History of the Mediterranean Sea in the Middle Ages', p. 235-252;

- R.I. Burns, 'Piracy as an Islamic-Christian Interface in the 13th Century', p. 253-266;

- A. Fuess, 'Rotting Ships and Razed Harbors. The Naval Policy of the Mamluks', p. 267-294;

Iberia:

- J.H. Pryor, 'The Naval Battles of Roger of Lauria', p. 295-332;

- J.A. Robson, 'The Catalan Fleet and Moorish Sea-Power (1337–1344)', p. 333-356;

- L.V. Mott, 'Ships of the 13th-Century Catalan Navy', p. 357-368;

- FF Laures, 'The Warships of the Kings of Aragon and Their Fighting Tactics During the 13th and 14th Centuries AD', p. 369-380;

- S. Rose, 'Reportage Representation and Reality. The Extent to which Chronicle Accounts and Contemporary Illustrations can be Relied upon when Discussing the Tactics used in Medieval Galley Warfare', p. 381-386;

- W. Sayers, 'The Lexicon of Naval Tactics in Ramon Muntaner's *Crònica*', p. 387-402;

Genoa and Venice:

- J.E. Dotson, 'Naval Strategy in the First Genoese-Venetian War, 1257–1270', p. 403-410;

- J.E. Dotson, 'Fleet Operations in the first Genoese-Venetian War, 1264–66', p. 411-426;

- J.E. Dotson, 'Foundations of Venetian Naval Strategy from Pietro II Orseolo to the Battle of Zonchio, 1000–1500', p. 427-440.

P.H. Smith, 'Science On The Move. Recent Trends in the History of Early Modern Science'.
In: *Renaissance Quarterly* 62 (2009), nr. 2, p. 345-375.

F. de Snoo, 'Voortdurend groeiende tanden van aarde. Aristoteles' vermakelijke opvattingen over het gebit'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 13 (2009), nr. 3, p. 167-171.

E. Svensson, *The Medieval Household. Daily Life in Castles and Farmsteads. Scandinavian Examples in their European Context*. Turnhout, 2009. The Medieval Countryside 2.

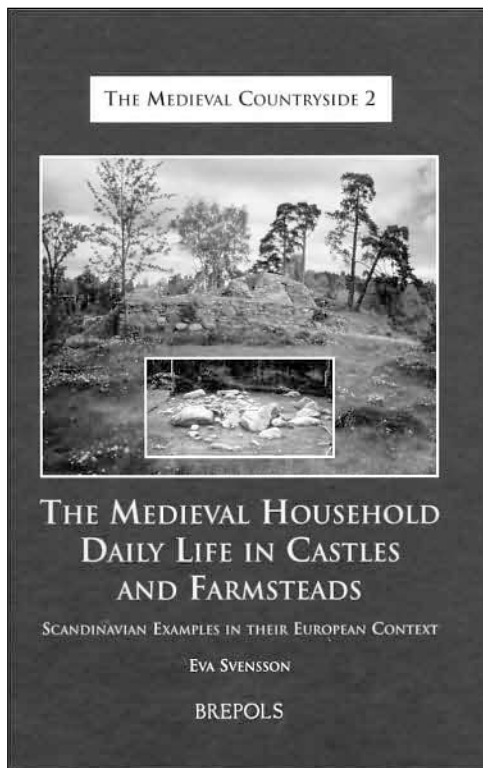
Korte omschrijving van de uitgever: 'Recent archaeological excavations in Scandinavia provide us with a fascinating insight into the household and its function as a social focus for people of different medieval social estates. This book investigates four excavated Swedish sites in order to juxtapose the daily life of nobles and peasants.'

M. Thiery, 'De vrouwelijke situsbeldden uit de *Fasciculus Medicinae* van Johannes de Ketham'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 13 (2009), nr. 2, p. 76-82.

Uit de samenvatting van de auteur: 'De *Fasciculus medicinae* van de Duitse geneesheerchirurgijn-anatoom Johannes de Ketham, voor het eerst in 1491 gedrukt en het oudste geïllustreerde boek over de geneeskunde, was een populair praktijkboek dat veel herdrukken kende en naar meerdere volkstalen, waaronder het Middelnederlands [1512], vertaald werd. Bij het traktaat over de vrouwenziekten hoort een vrouwelijk situsbeeld, een schematische voorstelling van de inwendige organen dat later gewijzigd werd. In dit stukje worden de drie belangrijkste varianten van deze houtsneede vergeleken en becommentarieerd.'

D. van Vliet en M. Wester, '*Miraculum Naturalae*'. Opvattingen over de voortplanting in de oudheid en de Gouden Eeuw'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 13 (2009), nr. 3, p. 139-147.

Erwin Huizenga

SET BESTUUR EN DE
REDACTIE WENSEN
ALLE LEDEN VAN
WEMAL

**FIJNE FEESTDAGEN
TOE EN EEN VOORSPOEDIG
JAAR IN 2010!**

WEMAL

BESTUUR

Orlanda S. Lie, voorzitter
University College Utrecht
Postbus 80145, 3508 TC Utrecht
030-2539980
o.s.h.lie@uu.nl

**Moniek Vis, secretaris
en ledenadministratie**
moniekvis@gmail.com

Lenny Veltman, penningmeester
010-4614030
lm.veltman@kpnplanet.nl

WEBSITE-BEHEER

Andrea van leerdam
(webredacteur faculteit Geesteswe-
tenschappen Universiteit Utrecht)

De adreslijst van de leden wordt op
verzoek per e-mail toegezonden.
Contributie: € 10,- per jaar

COLOFON

W-MAIL

Tijdschrift van de Werkgroep
Middel nederlandse Artesliteratuur
(WEMAL)
ISSN 1570-6133
Jaargang 10 (2009) nummer 2

REDACTIE

Frederiekje de Jongh
06-41575916
frederiekjedejongh@gmail.com

Noor Versélewel de Witt Hamer
040-2065220
noorvdwh@planet.nl

Sacha Voogd
svoogd@xs4all.com

VORMGEVING EN DRUK

Teo van Gerwen Design, Waalre

Omslagillustratie uit: A. Roob,
Alchemie & mystiek. Keulen 1997,
p. 282.